

<https://doi.org/10.26881/rgtn.2024.03>

MAGDALENA MICHALIK

Uniwersytet Gdański

<https://orcid.org/0000-0002-5226-5196>

CENTRALIZACJA ZBIORÓW W OKRESIE PRL W KONTEKŚCIE SPORU POMIĘDZY BAZYLIKĄ NAJŚWIĘTSZEJ MARII PANNY W GDAŃSKU A MUZEUM NARODOWYM W WARSZAWIE

Wprowadzenie

Muzea pełnią różnorodne funkcje – m.in. są placówkami badawczymi, edukacyjnymi, dostarczają rozrywki, określono je w definicji muzeum w kodeksie etyki ICOM¹. Definicja ta nie wyczerpuje wszystkich aspektów ich działalności, nie wspomina bowiem, że jako instytucje aktywne ideologicznie i politycznie są ważnym składnikiem etatyzmu i jednym z narzędzi propagandy państwowej. „Kolekcje – ich zawartość, sposób gromadzenia, miejsca, w których są przechowywane, funkcje, które spełniają, sposoby, w jakie się je klasyfikuje i eksponuje – odzwierciedlają ustrój polityczny i prawny społeczeństwa, w którym się kształtują, jak również panujące w nim wierzenia” – tak Krzysztof Pomian charakteryzuje działanie instytucji muzeum we wstępie do swojego monumentalnego dzieła o historii muzeów². Uwikłane w relacje polityczne instytucje kreują różne narracje, na których podstawie pretendują do dysponowania swoimi kolekcjami semioforów³. Te obiekty otrzymują nowy kontekst i znaczenie w momencie włączenia ich do kolekcji muzeum. Pozyskiwanie dzieł do muzeum odbywa się w różny sposób, niekiedy dwuznaczny pod względem prawno-etycznym, również nielegalny. I mimo że od 1907 r. w międzynarodowym prawie publicznym, na mocy II konwencji haskiej, wzorowanej na nieratyfikowanej ostatecznie deklaracji

¹ Nowa definicja Muzeum, ICOM Poland, 24.11.2022, <https://icom-poland.mini.icom.museum/nowa-definicja-muzeum/> [dostęp: 15.10.2024].

² K. Pomian, *Muzeum. Historia światowa*, t. 1: *Od skarbcza do muzeum*, Gdańsk 2023, s. 55.

³ *Idem*, *Zbieracze i osobliwości. Paryż–Wenecja XVI–XVIII wiek*, Gdańsk 2012; *idem*, *Muzeum. Historia światowa*, t. 1–3, Gdańsk 2023.

brukselskiej z 1874 r.⁴, zabroniona jest grabież dzieł sztuki, a przejęte w jej wyniku obiekty muszą zostać bezwzględnie zwrócone, kwestia ta w niektórych przypadkach pozostaje trudna do rozstrzygnięcia. Każda ze stron konfliktu zaistniałego na tym tle ma swoje racje, a ten rozgrywa się w określonym kontekście politycznym, historycznym czy prawnym.

W bardzo złożony sposób rysuje się sytuacja dzieł sztuki pochodzących z Bazyliki Najświętszej Maryi Panny (dalej: Bazylika NMP), przewiezionych po II wojnie światowej do Muzeum Narodowego w Warszawie (dalej: MNW), którym nadano nowe znaczenie i które włączono w nowy kontekst, co miało uzasadnić wpisanie ich do muzealnego inwentarza⁵. Spowodowało to konflikt między Bazyliką NMP a MNW o zwrot obiektów pochodzących z kościoła, a przewiezionych po wojnie, latem 1945 r., do Warszawy. Spór trwa nieprzerwanie od lat 70. XX w., a jego początki można odnotować bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej. Obie strony budowały swoją argumentację, tworząc narracje potwierdzające ich prawo do posiadania obiektów. Narracje te wyznaczały główne osie konfliktu, zarysowując go biegunowo: Kościół a państwo, funkcja i misja muzeum a obiekty kultu, tożsamość lokalna a tożsamość narodowa, charakter tzw. Ziem Odzyskanych w świadomości społecznej, trauma wojny, traktowanie obiektów o charakterze ponemieckim jako „zadośćuczynienia”, odbudowa zniszczonych miast oraz kolekcji muzealnych, szczególnie Warszawy, i wyznaczona przez władze MNW kulturotwórcza rola⁶, wątek centrum i peryferii oraz spory osobiste. Towarzyszyły temu odgórne dyrektywy, polityka kulturalna PRL oraz wyznaczona nadrzędna misja MNW jako centralnej jednostki muzealnej kraju. Skonfrontowane z tymi narracjami zostały: prowadzona polityka Kościoła katolickiego i poczucie lokalnej tożsamości społeczeństwa Gdańska. Być może to do pomorskiego środowiska odniósł się Tadeusz Seweryn⁷ na zjeździe Związku Muzeów w Polsce, zgłaszając sprzeciw, by pozostawić organizację nowych placówek muzealnych bez planów organizacyjnych ze względu na wygórowane ambicje lokalne w niektórych prowincjonalnych miejscowościach. W dalszych częściach dyskusji przedstawiciele związku oponowali przeciwko pozostawieniu tak dużej liczby muzeów na Ziemiach Odzyskanych oraz rozproszaniu obiektów z tych instytucji po całej Polsce. Muzealnictwo krajowe miało być planowane odgórnie. Stanisław Lorentz dodał, że nie należy „wkładać zbyt

⁴ Tekst deklaracji brukselskiej z 1874 r. zob. *Project of an International Declaration concerning the Laws and Customs of War. Brussels, 27 August 1874*, International Committee of the Red Cross, par. 6, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/brussels-decl-1874?activeTab=> [dostęp: 15.10.2024].

⁵ W katalogu zbiorów Galerii Średniowiecznej z 1972 r. określono zbiór malarstwa gotyckiego: „stanowiącego własność Muzeum Narodowego w Warszawie, a więc obrazy ekspozowane w Galerii i przechowywane w magazynie” (T. Dobrzeński, *Malarstwo tablicowe. Katalog zbiorów*, Warszawa 1972, s. 5; później ze zmianami: T. Dobrzeński, *Catalogue of the Mediaeval Painting*, Warsaw 1977).

⁶ W 1946 r. St. Lorentz chciał utrzymania nazwy muzeów narodowych dla instytucji w Krakowie i Warszawie jako wielkich i głównych zbiorów narodowych zob. *Protokół XVII. Zjazdu delegatów związku Muzeów w Polsce odbytego w Nieborowie 19–21 września 1946 r.*, „Pamiętnik Muzealny” 1947, z. 8, s. 10.

⁷ Tadeusz Seweryn (1894–1975) – etnograf, malarz, grafik, muzeolog i badacz sztuki ludowej.

dużo troski finansowej” w istniejące obecnie 17 muzeów na Ziemiach Odzyskanych; należy myśleć „o ziemiach centralnych i starać się utrzymać dawne muzea polskie istniejące na tych terenach”. Widoczne są próby marginalizacji terenów poniemieckich, rozparcelowania dziedzictwa należącego do tego regionu oraz skupienie się na dofinansowaniu, organizacji oraz budowaniu kolekcji jednostek centralnych i instytucji na ziemiach centralnych. Wobec tych słów kustosz Franciszek Kotula, współorganizator muzeów w Rzeszowie oraz w Sanoku, jak również Fryderyk Hayder z Muzeum Gliwicznieśli sprzeciw. Zjazd w Nieborowie zakończył się formalnym wnioskiem Zarządu do Ministerstwa o rozdysponowanie zbiorów nienależących do państwa polskiego przed 1 września 1939 r. Postulowano również o rozwiązywanie muzeów diecezjalnych należących do Kościoła katolickiego i łączenie ich z muzeami okręgowymi w celu „upowszechnienia całemu społeczeństwu”⁸. W tym świetle działalność MNW wobec obiektów należących do Bazyliki NMP, jak również innych instytucji, a także Kościoła katolickiego wpisuje się w ogólną politykę prowadzoną przez Naczelną Dyрекcję Muzeów i Ochrony Zabytków (dalej: NDMiOZ) reprezentowanej przez Stanisława Lorentza⁹ w latach 1945–1951, a który pełnił równocześnie funkcję dyrektora MNW w latach 1935–1982. Potwierdził to Tadeusz Dobrzeński¹⁰ w swoim katalogu Galerii Malarstwa Tablicowego, opisując losy zabytków, wskazał, że uratowane dzieła sztuki na Pomorzu i Śląsku były „przekazane przez Naczelną Dyрекcję Muzeów i Ochrony Zabytków”. W 1950 r., po wprowadzeniu uchwały przez NDMiOZ, Ministerstwo Kultury przejęło w zarząd i użytkowanie państwa wiele muzeów publicznych, należących do samorządów, stowarzyszeń i osób fizycznych¹¹. Dokument legitymizował przejęcie władzy nad muzeami, dopełnił tym samym unarodowienie istniejących kolekcji, wprowadził jednolite, centralne zarządzanie jednostkami muzealnymi.

Do 1955 r. liczba obiektów w MNW wzrosła ponad czterokrotnie w porównaniu z okresem przedwojennym, osiągnęła liczbę 500 000 numerów inwentarzowych¹².

⁸ *Ibidem*, s. 14–15.

⁹ Stanisław Lorentz (1899 – 1991) – historyk sztuki, muzeolog, ekspert UNESCO ds. ochrony zabytków, profesor UW, poseł na Sejm PRL IV kadencji, budowniczy Polski Ludowej.

¹⁰ Tadeusz Dobrzeński (1914–1999) – mediewista, wychowanek M. Walickiego, kierował Katedrą Historii Sztuki Średniowiecznej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, pracownik MNW w latach 1945–1991, od 1973 r. kurator Galerii Sztuki Średniowiecznej, od 1976 r. powołany do Rady Naukowej MNW. Zob. M. Ciara, *Inwentarz Archiwum Państwowej Akademii Nauk, Materiały Tadeusza Dobrzeńskiego (1914–1999)*, (III–380), https://archiwum.pan.pl/images/zasob/Inwentarze/III_-_380_Tadeusz_Dobrzeński.pdf [dostęp: 20.01.2025].

¹¹ Zarządzenie z dnia 9 grudnia 1949 r. w sprawie sposobu i trybu przejścia w zarząd i użytkowanie Państwa muzeów publicznych, należących do związków samorządu terytorialnego, stowarzyszeń i osób fizycznych (Dz. U. z 1950 r., nr 1, poz. 1).

¹² *Muzeum Narodowe w Warszawie. Przewodnik*, red. K. Murawska-Muthesius, D. Folga-Januszewska, Warszawa 1998, s. 22. W tym przewodniku obiekty z Pomorza, które stały się częścią najbogatszej w kraju Galerii Sztuki Średniowiecznej, zostały określone jako: „dodatkowe źródło zasilające zbiory”, „przejmowane w ramach akcji rewindykacyjnej”, „ewakuowane ze składnic i bunkrów, porzucone przez Niemców”.

Przed II wojną światową Galeria Malarstwa Tablicowego liczyła 14 pozycji, po wojnie – 134¹³. W 1936 r. w MNW został zatrudniony mediewista Michał Walicki, który w tym samym roku został oznaczony złotym krzyżem zasługi za zorganizowanie pierwszej wystawy sztuki gotyckiej rok wcześniej¹⁴, jeszcze jako pracownik Uniwersytetu Warszawskiego¹⁵. Wystawa odbyła się pod protektoratem prezydenta Ignacego Mościckiego oraz dygnitarzy Kościoła katolickiego – prymasa Polski ks. Augusta Hlonda oraz arcybiskupa metropolity warszawskiego ks. Aleksandra Kakowskiego. Obiekty zostały wypożyczone z kolekcji prywatnych oraz muzeów diecezjalnych Tarnowa i Kielc. Wystawa skupiła się na sztuce średniowiecznej terenów należących do ówczesnej Rzeczypospolitej, z naciskiem na obszary centralne. Podjęty temat obiektów pochodzących z Pomorza potraktowano ostrożnie, zastanawiano się, czy na pewno artystami na tych terenach byli tylko Niemcy, wskazywano bowiem, że sztuka tego obszaru wchłonęła „niejeden refleks polskiego ingenium” oraz że na podstawie źródeł archiwalnych można uznać, że polski żywioł dominował na objętych wystawą terenach, „z pominięciem jedynie miast pomorskich”¹⁶. Michał Walicki już wcześniej wykazał zainteresowanie kwestiami syntezy sztuki polskiej, którą opracował wraz z Juliuszem Starzyńskim¹⁷. Ziemia Pomorza, szczególnie ośrodek Gdański, były reprezentowane w znikomym stopniu, a ogólny nacisk został położony na poszukiwanie i zidentyfikowanie „polskiego ingenium”¹⁸. Tym samym zostały zarysowane plany budowania kolekcji galerii polskiej sztuki średniowiecznej, które udało się w pełni zrealizować dopiero po II wojnie światowej. Manifestacją nowo zorganizowanego działu miała być prezentacja galerii podczas Pierwszego Światowego Kongresu Intelektualistów w Obronie Pokoju w 1948 r. zagranicznym gościom, w tym Pablu Picassie.

Sprawa zwrotu obiektów z Bazyliki NMP łączy ze sobą trzy główne wątki: kwestia tzw. dóbr poniemieckich, które zostały znacjonalizowane w latach 1945–1946 (legalność tych działań potwierdziła Europejska Komisja Praw Człowieka w Strasburgu¹⁹), przejścia mienia przynależnego do Bazyliki NMP przez MNW na podstawie

¹³ T. Dobrzeńcki, *Malarstwo tablicowe...*, s. 5.

¹⁴ Według zarządzenia MP z dnia 11.11.1936 r., nr 263, poz. 469. Michał Walicki (1904–1966) – historyk sztuki, profesor na Politechnice Warszawskiej i w Szkole Sztuk Pięknych, kustosz Galerii Malarstwa Dawnego w MNW, kierował grupą zabezpieczającą zabytki na Pomorzu po wyzwoleniu, w 1949 r. fałszywie oskarżony o współpracę z okupantem, po odbyciu czteroletniej kary więzienia był związany z Państwowym Instytutem Sztuki oraz Uniwersytetem Warszawskim, gdzie otrzymał tytuł profesora. Zob. wspomnienia o Michale Walickim i omówienia jego badań w: *Sprawozdanie posiedzenia Komitetu Nauk o Sztuce PAN w dniu 16 stycznia 1967*, „Rocznik Historii Sztuki” 1970, nr 8, s. 334–347; M. Walczak, *Michał Walicki (1904–1966)*, „Rocznik Historii Sztuki” 2011, nr 36, s. 127–136.

¹⁵ M. Walicki, *Polska sztuka gotycka. Katalog wystawy zorganizowanej przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie (kwiecień–maj 1935 roku)*, Warszawa 1935.

¹⁶ *Ibidem*, s. 12–13.

¹⁷ J. Starzyński, M. Walicki, *Dzieje sztuki polskiej*, Warszawa 1936.

¹⁸ A.S. Labuda, *Michała Walickiego i Juliusza Starzyńskiego „Dzieje sztuki polskiej” w II Rzeczypospolitej. Zachód, Polska, Wschód*, „Artium Quaestiones” 2019, nr 30, s. 339–365.

¹⁹ W. Kowalski, *Restytucja dóbr kultury utraconych przez Polskę w okresie II wojny światowej jako element polskiej polityki zagranicznej realizowanej przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP w latach*

kolejnych ustaw oraz decyzji poszczególnych osób oraz prowadzoną przez NDMiOZ, określoną we wniosku do Ministerstwa Kultury jako największą zdobyczą organizacyjną w dziedzinie muzealnictwa oraz prowadzona polityka kulturalna PRL o charakterze centralizującym. Dodatkowo zarysowuje się tutaj również kwestia relacji pomiędzy tzw. ziemiami centralnymi a Ziemią Odzyskaną. Termin „Ziemia Odzyskana” był zbiorczym określeniem na ziemie przed II wojną światową pozostające w granicach Niemiec: Warmii, Mazur, Pomorza i Śląska. Dodatkowo do tej grupy zostało zaliczone również Wolne Miasto Gdańsk. Tereny te, według propagandy władz, miały w końcu powrócić do macierzy. Liczni komentatorzy, ludzie polityki, nauki i kultury używali tego zwrotu (jeszcze do niedawna) bezrefleksyjnie, ignorując zróżnicowanie terenów zarówno pod względem regionalnym, tożsamościowym, a także historycznym, politycznym, kulturowym czy etnicznym²⁰.

Dodatkowy wątek stanowi prowadzona przez ZSRR polityka kulturalna. W 1956 r. Związek Radziecki na podstawie z art. 56 konwencji dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej (ratyfikowanej również w 1927 r. przez II RP), która stanowi, że: „Własność gmin, instytucji kościelnych, dobroczynnych, wychowawczych oraz instytucji sztuk pięknych i naukowych, chociażby należących do państwa, będą traktowane jak własność prywatna. Wszelkie zajęcie, zniszczenie lub rozmyślna profanacja instytucji tego rodzaju, pomników historycznych, dzieł sztuki i nauki, są zabronione i winny być karane”, zwrócił 835 obrazów i ok. 4000 innych dzieł sztuki Polsce, które miały zostać – według oficjalnej narracji – władz zabezpieczone²¹ przez Armię Czerwoną na Ziemiach Odzyskanych zaraz po wojnie²². W ten sposób do Gdańska powrócił m.in. *Sąd Ostateczny* Hansa Memlinga²³.

1999–2009 [w:] *Zagrabione – odzyskane Działalność Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w zakresie restytucji dóbr kultury utraconych przez Polskę w okresie II wojny światowej / Looted and recovered. Restitution by the Ministry of Foreign Affairs of Poland's Cultural Property Lost During World War II*, red. W. Kowalski, M. Kuhnke, Warszawa 2011, s. 14.

²⁰ Obecnie termin „Ziemia Odzyskana” traci na znaczeniu, pozostawiam go jednak na użytek tego artykułu w niezmienionej formie ze względu na posługiwanie się nim w tym właśnie kształcie i kontekście (bez refleksji dotyczącej różnic regionalnych) przez osoby związane z podjętym przeze mnie tematem badań. Nowe perspektywy badania tożsamości regionalnych zob. „*Ziemia Odzyskana*”. W poszukiwaniu nowych narracji, red. E. Kledzik, M. Michalski, M. Praczyk, Poznań 2018 oraz *Region czy regiony? Ziemia Zachodnie i Północne 1945–1989*, red. W. Kucharski, A. Makowski, A. Sakson, B. Solga, G. Strauchold, R. Tomkiewicz, Wrocław 2022.

²¹ Wyróżnienia użyte w tekście mają charakter odautorski, podkreślone słowa wskazują na różnicę pomiędzy oficjalną narracją państwową i używanym przez nią słownictwem, np. „zabezpieczony, dysponowanie, depozyty”, a realnymi działaniami polegającymi na prowadzeniu odgórnej polityki centralizacji zbiorów według planów Naczelnej Dyrekcji Muzeów przez S. Lorentza i kontynuowaniu tych działań przez kolejnych dyrektorów MNW.

²² Ostateczna liczba dzieł sztuki wciąż przetrzymywanych w magazynach instytucji rosyjskich nie jest znana.

²³ *Protokół XVIII Zjazdu Delegatów Związku Muzeów w Polsce, odbytego w Poznaniu w dniach 2 i 3 czerwca 1947 r.*, red. Związek Muzeów w Polsce w Krakowie, Kraków 1948, s. 14, <https://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/plain-content?id=35158> [dostęp: 7.01.2025].

W bloku państw sowieckich stosunkowo często dochodziło do sytuacji, gdy w wyniku dominującej polityki władz rosyjskich pochodzące z innych państw dzieła sztuki były umieszczane w magazynach i muzeach rosyjskich. Problem dostrzeżono po rozpadzie Związku Radzieckiego, w momencie pierwszych prób odbudowywania tożsamości narodowej państw, które należały do komunistycznego monolitu. W 1992 r. w Mińsku na posiedzeniu Rady Szefów Państw Wspólnoty Niepodległych Państw podpisano porozumienie o zwrocie dzieł sztuki do krajów ich pochodzenia. Ostatecznie umowa ta nigdy nie weszła w życie, została zablokowana przez władze rosyjskie, co stanowiło jawne naruszenie prawa międzynarodowego²⁴. Kierunek zmian został nakreślony (mimo że problem ten nigdy nie został przez stronę rosyjską ostatecznie rozwiązany) – w kwestiach restytucji powinno się kierować zasadą terytorialności.

Gdy formalny zwrot nie jest możliwy, rekomendowana jest współpraca na wspólnym obszarze kulturowym. Przykładem dobrej praktyki są kolejne realizowane projekty między Muzeum Narodowym w Szczecinie a Pommersches Landesmuseum w Greifswaldzie, które wspólnie opracowują wystawy, wypożyczają sobie nawzajem obiekty związane ze wspólnym historycznym regionem Pomorza (niem. Pommern), który został rozdzielony po II wojnie światowej granicą polsko-niemiecką.

Ten stan prawny można odnieść do mniejszej skali, wewnątrzpaństwowej, gdzie również w wyniku odgórných decyzji – centralizującej polityki – własność prywatna przechodziła na własność państwa, a publiczne dobra kultury niejednokrotnie zostały przenoszone do ośrodków centralnych. Zgodnie z przyjętą wykładnią i standardami międzynarodowymi dzieła sztuki powinny wrócić do miejsca ich oryginalnego pochodzenia. Nie jest to powszechnie praktykowane, szczególnie w przypadku dużych kolekcji i ważnych dzieł sztuki.

Podejście władz państwowych PRL opierało się na zgoła innym podejściu. Stanisław Lorentz na Zjeździe Delegatów Muzeum w 1947 r. mówił wprost: „Muzea zaś muszą być jednakowo traktowane. Ostatecznie każde muzeum jest panem swoich zbiorów. Naczelna Dyrekcja może natomiast dysponować zbiorami poniemieckimi lub podworskimi”²⁵. Ustanawiając tym samym swój urząd jako jedynego dysponenta tzw. mieniem poniemieckim, traktowanym jako łup wojenny (wielokrotnie MNW powtarzało, że te obiekty miały zadośćuczynić brakom w MNW spowodowanym II wojną światową). Następnie przekazał, że: „każde muzeum, które po wojnie znalazło się w posiadaniu zbiorów innej pokrewnej instytucji, powinno je zwrócić właścicielowi”, a wątpliwości dotyczące przynależności tyczą się tylko zbiorów poniemieckich²⁶. Podkreślił tym samym, że wśród wszystkich obiektów tylko te o statusie „poniemieckim” – pookupanckim oraz „podworskim” w znaczeniu nowego komunistycznego ładu są traktowane w szczególny sposób.

²⁴ A. Bienia, *Sukcesja dóbr kultury w prawie międzynarodowym*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego” 2016, R. 15, nr 1, s. 157–158.

²⁵ *Protokół XVIII Zjazdu Delegatów Związku Muzeów w Polsce...*, s. 15.

²⁶ *Ibidem*, s. 15, 18.

W niniejszym artykule analizującym przebieg zwrotów²⁷ uzyskanych przez Bazylikę NMP od MNW zostały chronologicznie przedstawione pisma, ustawy, rozporządzenia, okólniki, dokumenty, notatki służbowe, które wyznaczają ciąg kolejnych wydarzeń. Skupiono się przede wszystkim na wątkach związanych z centralizującą polityką kulturalną PRL i działalnością MNW, omówiono również wykorzystane przez strony sporu narracje o charakterze historycznym w kontekście konfliktu pomiędzy: najpierw miastem Gdańsk, potem od lat 70. Bazyliką NMP a MNW.

Skutkiem podejmowanych działań przez stronę Gdańską były kolejne powroty obiektów do kościoła. Ze względu na aktualność konfliktu oraz ogrom materiałów archiwalnych w artykule ustanowiono granicę czasową do lat 90., która pokrywa się z momentem transformacji, a tym samym zmienioną rzeczywistością ustrojową i społeczną, co powinno nadać badaniom inną perspektywę historyczną.

Pierwsza część artykułu traktuje o okolicznościach przewożenia obiektów z Pomorza w ramach prowadzonej przez ówczesny rząd akcji rewindykacyjnej²⁸, w szczególności przedmiotów będących własnością Bazyliki NMP, do Warszawy. Druga część dotyczy przebiegu konfliktu pomiędzy przedstawicielami gdańskiej parafii a MNW.

Zabezpieczanie dzieł sztuki na Pomorzu w pierwszych latach powojennych

Koniec wojny ze wszystkimi jego następstwami przyczynił się do nowego stanu prawnego na Ziemiach Odzyskanych. W rozporządzeniu Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (dalej: PKWN) z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. nr 10, poz. 51) pojawił się zapis²⁹ mówiący, że przejściu przez państwo od właścicieli ziemskich nie podlegają rzeczy prywatne oraz jeśli nie mają one wartości naukowej, artystycznej lub muzealnej (par. 11). Zapis ten miał zostać zaproponowany i wprowadzony przez S. Lorentza³⁰. Jak tłumaczono, miało to zapobiec dewastacjom mienia prywatnego, natomiast w praktyce wprowadzenie zapisów ustawy w życie było jednym z najważniejszych zadań PKWN; a jej represyjny charakter wymierzony w ziemiaństwo

²⁷ Ze względu na przekroczoną dopuszczalną liczbę znaków nie są podawane szczegóły dotyczące zwracanych obiektów. Artykuł miał na celu przybliżenie okoliczności zwrotów, bez analizy konkretnych obiektów; nie jest więc niezbędne podawanie detali poszczególnych dzieł sztuki; ponadto każdy pojedynczy zwrot powinien być opatrzony badaniem proveniencyjnym, skąd fizycznie pochodził dany obiekt, a ponieważ takie badania nie były na ten moment możliwe, podjęto decyzję o rezygnacji z podawania tego typu informacji.

²⁸ O terminie rewindykacji zob. M.L. Karecka, *Akcja rewindykacyjna w latach 1945–1950: spór o terminologię czy o istotę rzeczy*, „Ochrona Zabytków” 2002, t. 3–4, s. 404–409.

²⁹ Zob. B. Sierzputowski, *Status ruchomych dóbr kultury na Ziemiach Odzyskanych, w prawie międzynarodowym i prawie krajowym*, Warszawa 2021.

³⁰ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 2, Kraków 2000, s. 281.

był zgodny z nową ideologią³¹. Oczywistym skutkiem stało się upaństwowienie różnych obiektów³², przekazanie ich do instytucji muzealnych oraz pośrednio niewyjaśniony stan prawny wielu zabytków znajdujących się do dzisiaj w muzeach państwowych. Akcja ta była częścią prowadzonych przez ówczesny rząd działań, wykonywanych przed przedstawicieli władzy, również na Ziemiach Odzyskanych.

W dniu wyzwolenia Gdańska, 30 marca 1945 r., wydano dekret o utworzeniu województwa gdańskiego, formalnie rozpoczynający polskie prawodawstwo na tych terenach (art. 2)³³. Oddelegowani do Gdańska przez ministra administracji publicznej Edwarda Ochaba urzędnicy mieli się zająć organizowaniem cywilnej władzy polskiej oraz koordynacją napływających z głębi kraju ludzi. Był to okres całkowitej wymiany ludności na Ziemiach Północnych i Zachodnich, przebiegającej na podstawie kryteriów narodowościowych³⁴. Prezydent Gdańska Franciszek Kotus-Jankowski³⁵ w Sprawozdaniu Zarządu Miejskiego z 30 lipca 1945 r. tak charakteryzował napływającą ludność: „Nieliczni tylko przybywali z zamiarem oddania swej pracy dla ugruntowania polskości w Gdańsku, dla dobra państwa i społeczeństwa”³⁶. Oprócz odbudowy miasta kwestia repolonizacji była równie istotna dla władzy. W oficjalnej narracji odbudowa Gdańska była określana jako odbudowa „morskiej stolicy Polski, ośrodka całego polskiego Wybrzeża”³⁷.

W ciągu następnych dni w Gdańsku pojawiły się kolejne grupy operacyjne delegowane przez poszczególne ministerstwa³⁸. Stanie się to przyczyną późniejszych konfliktów w pierwszych miesiącach między różnymi przedstawicielami władzy. Z jednej strony zarysowuje się spór między ludnością i władzą lokalną, która próbuje budować rzeczywistość w nowym miejscu, a polityką centralną i wytycznymi przysyłanymi z Warszawy. Z drugiej zaś pojawiała się rywalizacja między grupami operacyjnymi, działającymi pod różnymi resortami, których zlecone zadania i cele się pokrywały.

³¹ J. Hanula, *Polityka muzealna polskiego komitetu wyzwolenia narodowego*, „Muzealnictwo” 2018, t. 59, s. 89.

³² W. Szafranski, *Dekret o rejestracji i zakazie wywozu dzieł sztuki z 1946 roku – czy praktyka rozmięła się z celami regulacji prawnej?*, „Studia Juridica Toruniensia” 2012, t. 10, s. 226.

³³ Dekret z dnia 30 marca 1945 r. o utworzeniu województwa gdańskiego (Dz. U. nr 11, poz. 57).

³⁴ S. Bykowska, *Gdańsk 1945 – koniec i początek miejskiej wspólnoty*, „Rocznik Gdański” 2015/20216, t. 75/76, s. 98.

³⁵ Franciszek Kotus-Jankowski (1891–1958) – polski działacz komunistyczny, pierwszy polski prezydent Gdańska (1945–1946).

³⁶ APG, Urząd Wojewódzki Gdański. Wydział Ogólny, 1164/20, Sprawozdanie Zarządu Miejskiego w Gdańsku z działalności Zarządu Miejskiego przedłożone na posiedzeniu Miejskiej Rady Narodowej podpisane przez Franciszka Kotus-Jankowskiego, Prezydenta Gdańska, 30.07.1945, k. 10. Opracowanie sprawozdania zob. R. Wapiński, *Powstanie władzy ludowej w Gdańsku w świetle sprawozdania prezydenta Miasta Gdańska z 30.07.1945 r.*, „Rocznik Gdański” 1962, t. 21, s. 225–236.

³⁷ APG, Urząd Wojewódzki Gdański. Wydział Ogólny, 1164/20, Sprawozdanie Zarządu Miejskiego w Gdańsku z działalności Zarządu Miejskiego przedłożone na posiedzeniu Miejskiej Rady Narodowej podpisane przez Franciszka Kotus-Jankowskiego, Prezydenta Gdańska, 30.07.1945, k. 10.

³⁸ Między innymi Ministerstwo Oświaty, Biura Planowania i Odbudowy, Państwowy Urząd Repatriacyjny czy Morska Grupa Operacyjna, której celem było zabezpieczanie obiektów stoczniowych i portowych.

Rząd w Lublinie, a potem w Warszawie – już w pierwszych miesiącach po wojnie – spodziewał się i planował rewindykację i zabezpieczenia zbiorów poniemieckich na Ziemiach Odzyskanych³⁹. Pierwszą grupą operacyjną, której celem było m.in.: zabezpieczenie dzieł sztuki na miejscu, opieka nad Muzeum Miejskim oraz współpraca z jego dyrektorem prof. Willym Drostem, a także organizacja szkolnictwa średniego i wyższego, była tzw. grupa krakowska, powołana przez Ministerstwo Oświaty i jemu podległa. Grupą kierował prof. Jan Kilarski⁴⁰.

Kolejni przedstawiciele władzy, którzy mieli na celu zabezpieczenie materiału zabytkowego, przyjechali z Warszawy, oddelegowani przez ministra kultury i sztuki. Kierownictwo Grupy Operacyjnej na Pomorzu, zabezpieczającej dzieła sztuki na tych terenach, powierzono 13 kwietnia 1945 r. M. Walickiemu. Oddany został do dyspozycji władz wojewody od 14 marca do 1 czerwca 1945 r., ale „dla wykonywania czynności objętych instrukcją piśmienną wystawioną przez Ministerstwo Kultury i Sztuki”⁴¹. Wymienienie w dokumencie władz lokalnych może świadczyć o planowej początkowej ścisłej współpracy na miejscu pomiędzy pracownikami MNW a przedstawicielami lokalnych urzędników. W instrukcji ministra⁴² zostało to mocno podkreślone: „2. Po przyjeździe Kierownik Grupy zgłosi się do Ob. Wojewody po szczegółowe instrukcje i wskazówki co do sposobu wykonania zadań Grupy w zakresie zleconym przez Ministra”. W punkcie 5 natomiast instrukcja wyraźnie wskazywała: „c) zabezpieczyć wstępnie te zbiory: a) na miejscu, b) przez przewiezienie do muzeów lub punktów zbiorczych”⁴³. Można zakładać, że początkowe wytyczne dotyczyły zabezpieczenia obiektów na miejscu i nie przewidywano ich przewozu poza granice województwa. W zupełnie innym świetle stawia to późniejszą wypowiedź S. Lorentza: „W przypadku zbiorów, które odnalazł i zabezpieczył Michał Walicki, to ja musiałem od razu przyjmować je do Warszawy. Mimo ogromnych trudności udało się nam jakoś urządzić dla tych zbiorów magazyny w podziemiach MNW i tam je zgromadziliśmy. Komunikacyjnie bliżej było z Gdańska do Warszawy niż do Krakowa”⁴⁴.

Michał Walicki otrzymał upoważnienie do „rekwizycji, przewożenia i magazynowania na terenie powiatu Sopot wszelkich dzieł sztuki, bibliotek, instrumentów

³⁹ R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa 1981, s. 343.

⁴⁰ Jan Kilarski (1882–1951) – pedagog, krajoznawca i działacz turystyczny, autor monografii o Gdańsku z 1937 r. oraz powojennych przewodników po Gdańsku, zasłużony w ratowaniu gdańskich zabytków (np. plafonów z Sali Czerwonej Ratusza w Gdańsku czy obrazów Antona Möllera). Współorganizował Muzeum Miejskie oraz aktywnie działał przy odbudowie administracyjnej Gdańska.

⁴¹ Archiwum MNW, Rewindykacja: Materiały dot. zabytków z woj. gdańskiego przejętych przez MNW, PL\304\1\0\837a, Dokument delegacji, 13.04.1945 r. (Przytoczone w tym artykule strony z dokumentacji z Archiwum MNW nie są numerowane).

⁴² Opracowanie instrukcji – zob. L.M. Kamińska, *Polska Centralna Zbiornica Muzealna na województwo gdańskie*, cz. 2: *W Sopocie i w Oliwie*, „Muzealnictwo” 2019, t. 60 s. 258–259.

⁴³ O punktach zbiorczych – zob. L.M. Kamińska, *Polska Centralna Zbiornica Muzealna na województwo gdańskie*, cz. 1: *Geneza powstania*, „Muzealnictwo” 2018, t. 59 s. 175–184; *eadem*, *Polska Centralna Zbiornica Muzealna...*, cz. 2, s. 256–266.

⁴⁴ R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem...*, s. 343.

muzycznych i przyborów malarskich⁴⁵. Odpowiednie zabezpieczenie zabytków było priorytetowe: w zachowanej korespondencji w archiwum MNW dotyczącej tematu rewindykacji z Pomorza 14 lipca podano, że pod opieką władz lokalnych w Śpiewowie znalazły się zaginione zabytki, które musiały zostać jak najszybciej zabezpieczone, ponieważ mogłyby stanowić cenny łup dla wojsk sowieckich⁴⁶. Główną konkurencją dla polskich urzędników był oddział Leonija Denisowa, który przewodniczył Komitetowi ds. Sztuki przy Radzie Ministrów ZSRR i zabezpieczał dzieła sztuki na terenie Pomorza w interesie Związku Radzieckiego. Jego celem było przejęcie obiektów z terenów Pomorza o klasie muzealnej. Miał pełne wsparcie komendanta wojennego ppłk Sorokina, dzięki czemu był skuteczniejszy⁴⁷. Problem został dostrzeżony przez polskie organy – Ministerstwo Kultury i Sztuki próbowało uregulować tę kwestię pismem do przedstawicieli władzy ZSRR. Otrzymano odpowiedź, że jednostki Armii Czerwonej nigdy nie ingerowały w pracę przedstawicieli Ministerstwa w „arbitralnym gromadzeniu dóbr kultury na terenie województw gdańskiego i zachodniopomorskiego”⁴⁸. O dramatycznych losach zabytków z Bazyliki NMP, anektowanych nie tylko przez Armię Czerwoną, ale też niekiedy w niekontrolowany sposób przejmowanych przez osoby prywatne, mogą świadczyć informacje, niepotwierdzone oficjalnym dokumentem ani raportem, o zakupie lub przekazaniu dzieł do muzeum, pojawiające się jedynie w formie dodatkowych zapisków np. na kartach inwentarzowych MNW oraz w dokumentach sądowych w czasie sporu z Bazyliką NMP. Przykładem może być wpis o przekazaniu do muzeum w 1964 r. przez gen. Juliusza Rómmmla⁴⁹ części tzw. *Dużego ołtarza Ferberów*, które miał zakupić od żołnierzy wojsk radzieckich zaraz po wojnie. Generał przekazał obiekt do Muzeum w 1964 r.⁵⁰

Aby zapobiec przejmowaniu cennych dzieł przez osoby niepożądane, Ministerstwo Kultury i Sztuki 15 czerwca 1945 r. miało wydać okólnik, w którym jasno określono,

⁴⁵ Cyt. za: L.M. Kamińska, *Polska Centralna Zbiornica Muzealna...*, cz. 2, s. 177 (Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Materiały Michała Walickiego, III-178/73, Zaświadczenie Powiatowej Komendy MO w Sopocie, 20.04.1945, k. 3).

⁴⁶ Przekaz od starosty powiatowego w Gdańsku Mariana Klenowicza o znalezionych rzeźbach, świecznikach, kandelabrach z XVI w. w miejscowości Śpiewowo/Schiwenhorst, które znajdują się pod stałą opieką wójta oraz komendanta policji, jednak muszą być jak najszybciej zabrane, ponieważ stanowią cenny łup dla wojska sowieckiego ze względu na materiał w: Archiwum MNW, Rewindykacja: Materiały dot. zabytków z woj. gdańskiego przejętych przez Archiwum MNW, PL\304\1\0\837a, Pismo do Urzędu Wojewódzkiego w Sopocie, 14.07.1945.

⁴⁷ O działaniach grupy L. Denisowa w Gdańsku i na Pomorzu: M. Korzon, *Przyczynek do historii gdańskich zbiorów artystycznych*, cz. 1–3, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2000, nr 1(19), s. 26–27; nr 2(20), 24–25, 31; nr 3(21), s. 6–9.

⁴⁸ APG, Urząd Wojewódzki Gdański. Muzea i ochrona zabytków, t. 1: 1945–1946, 1164/1248, Korespondencja Ministerstwa Kultury i Sztuki z Urzędem Konserwatora w Gdańsku, 17.08.1946, k. 263–265.

⁴⁹ Juliusz Rómmml (1881–1967) – dowódca wojskowy, brał udział I wojnie światowej, wojnie polsko-bolszewickiej i kampanii wrześniowej, podczas której dowodził Armią „Łódź” oraz Armią „Warszawa”.

⁵⁰ Informacja np. na karcie inwentarzowej MNW śr. 327/1-5.

że jedynymi uprawnionymi do zabezpieczeń dzieł sztuki instancjami są pracownicy działający w imieniu i na rzecz Ministerstwa⁵¹. Jeśli taki dokument faktycznie został wydany, być może była to odpowiedź na działania prezydenta Gdańska, który starał się uporządkować działania różnych grup operacyjnych aktywnych w mieście. W swoim sprawozdaniu prezydent przekazał, że: poczynania grup spowodowały dwutorowość działań administracyjnych, a gdy samorząd przedstawiał już pewien stopień zorganizowania, wiele spośród tych grup nie chciało zaniechać swoich działań. Potrzeba było dopiero „energicznych interwencji”, aby samorządowi została przekazana sporządzona dokumentacja. Natomiast 31 lipca S. Lorentz, kierując do ministra kultury i sztuki pismo informujące o jego rezygnacji ze stanowiska NDMiOZ (które nie zostało ostatecznie przyjęte)⁵², wspomina, że rezultaty akcji rewindykacyjnej i zabezpieczania zbiorów na Pomorzu „są bardzo nikłe”, ponieważ przedstawiciele Ministerstwa napotykały „widocznie na trudności”⁵³. Czy były to kłopoty związane z podziałem zadań i kompetencji pomiędzy grupą krakowską a warszawską? Oskarżenia o lokalny patriotyzm pojawiły się w wielu wypowiedziach dotyczących Ziem Odzyskanych. Pytanie jest zasadne, ponieważ do Centralnych Składowic Muzealnych w Sopocie wciąż napływały kolejne obiekty przekazywane przez zespół J. Kilarskiego w celu zabezpieczenia ich na miejscu.

Pierwszy etap organizacji władzy lokalnej trwał do początków sierpnia, kiedy to powstały pierwsze uformowane podstawowe komórki⁵⁴. Wydaje się, że niemożliwe było w tamtym momencie objęcie szczegółową kontrolą działalności wszystkich grup operacyjnych, które przebywały wtedy na Pomorzu. Franciszek Kotus-Jankowski podsumował: „Doświadczenia z działalności tych grup operacyjnych na terenie Gdańska dały wyniki na ogół ujemne”⁵⁵. Z kolei również M. Walicki potwierdził w swoich wspomnieniach trudności we współpracy i zwrócił uwagę na „nieprzewidziane trudności ze strony miejscowych czynników administracyjnych w Gdańsku, próbujących storpedować [...] prowadzoną akcję, z motywów lokalnego patriotyzmu”⁵⁶. Również prof. Lorentz wyraził swoje niezadowolenie w czasie Zjazdu Związku Muzeów w Nieborowie: „zaistniały już patriotyzmy lokalne, przeciwstawiające się postulatam planowanej polityki muzealnej”⁵⁷.

⁵¹ Wspomniany okólnik miał się znajdować w archiwum prywatnym J. Pruszyńskiego. Zob. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, s. 65–66. Takiego dokumentu nie znalazłam w Archiwum MNW ani w Archiwum Państwowym w Gdańsku.

⁵² Stanisław Lorentz wskazuje na dwa główne powody swojej rezygnacji ze stanowiska: ograniczenie samodzielności Naczelnej Dyrekcji oraz okrojony budżet.

⁵³ R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem...*, s. 333.

⁵⁴ R. Wapiński, *Powstanie władzy ludowej w Gdańsku...*, s. 227.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 229.

⁵⁶ Cyt. za: L.M. Kamińska, *Polska Centralna Zbiornica Muzealna...*, cz. 1, przyp. 25; niestety pod przypisaną sygnaturą (APG, Urząd Wojewódzki Gdański. Organizacja Wydziału Kultury i Sztuki, 1164/1225, k. 109–110) znajdują się inne dokumenty, autorce nie udało się dotrzeć do oryginału cytowanego dokumentu.

⁵⁷ *Protokół XVII. Zjazdu delegatów związku Muzeów w Polsce...*, s. 15.

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, bazylika od 1965 r., mocno zniszczony po wojnie, nie nadawał się do użytku: przede wszystkim zniszczony dach groził zawaleniem. Kościół, pod którego budowę położono kamień węgielny w 1343 r., a obecna forma ukończona została dopiero w XVI w., od początku służył miastu, jak również innym siłom politycznym: Krzyżakom, królowi polskiemu czy administracji pruskiej. Pierwsze nabożeństwo protestanckie odbyło się w 1525 r., jeszcze w 1572 r. ołtarz główny kościoła służył katolikom, po tej dacie został przejęty przez zwolenników Lutra. Większość malowideł w środku kościoła została zamalowana na białe. Plebania pozostała w rękach katolickich proboszczów. Kościół stał się główną luterancką świątynią parafialną. W XIX w. wejście do kościoła, poza czasem nabożeństw, było odpłatne. Zyski z biletów miały pokrywać wiele potrzeb konserwatorskich, kościelny Johann August Hinz wydał przewodnik *Kurze Beschreibung der Ober-Pfarrkirche zu St. Marien in Danzig*⁵⁸. W 1912 r. Bernhard Schmid, główny konserwator prowincji Prus Zachodnich, określił, że połączenie kościoła z muzeum nastąpiło w ciągu kilku ostatnich dekad. Wcześniej, w 1868 r., J.A. Hinz miał przeznaczyć kaplicę św. Barbary na muzeum, gdzie umieszczono cenne szaty liturgiczne oraz inne paramenty kościelne⁵⁹. Najcenniejsze obiekty z kościoła pozostawały pod opieką pruskich konserwatorów. Na wyposażenie Bazyliki składały się ołtarze oraz rzeźby gotyckie, manierystyczne czy barokowe. W skarbcu przed II wojną światową (z którego ostatecznie tylko część obiektów udało się odnaleźć i zidentyfikować, a które obecnie znajdują się w Muzeum Św. Anny w Lubece) znajdowały się niezwykle cenne, wspomniane już, szaty liturgiczne, paramenty liturgiczne i inne obiekty rzemiosła artystycznego. W wydanej w 1940 r. *Skizzenbüchlein Danziger Kunst* na grafice Paula B. Dannota, przedstawiającej wnętrze kościoła, *Sąd Ostateczny* H. Memlinga podziwiała grupa ludzi – scena jak w muzeum⁶⁰. Kilka obiektów pochodzących z Bazyliki NMP po II wojnie światowej znalazło się w inwentarzu Muzeum Pomorskiego, kilka wróciło do kościoła, wymaga to jednak szczegółowych badań⁶¹.

⁵⁸ J.A. Hinz, *Kurze Beschreibung der Ober-Pfarrkirche zu St. Marien in Danzig*, Danzig 1868.

⁵⁹ „im Jahre 1868 beantragte Hinz eine andere geeignetere Kapelle hierfür herzugeben und es entschloß sich der damalige Kirchenvorstand die hinter der Beichtkapelle gelegene St. Barbarakapelle völlig als Museum einzurichten” (B. Schmid, *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreußen im Jahre 1912. 10. Bericht an die Provinzialkommission zur Verwaltung der westpreussischen Provinzialmuseen zu Danzig*, Danzig 1913, s. 8).

⁶⁰ P. Angerholm, *Skizzenbüchlein Danziger Kunst*...

⁶¹ Wymagane są szczegółowe badania, kiedy i w jaki sposób obiekty te trafiły do Muzeum Narodowego w Gdańsku (dalej: MNG) – wcześniej: do Muzeum Pomorskiego lub dalej do Stadtmuseum – oraz historie ich powrotu do Bazyliki NMP. W badanych dokumentach pojawiło się tylko kilka wzmianek na ten temat, nie można więc z całą pewnością podać konkretnych przykładów. Więcej informacji powinny dostarczyć badania archiwów MNG i proveniencji konkretnych obiektów. Warto zaznaczyć, że niektóre obiekty pochodzące z gdańskich kościołów były kupowane lub przejmowane na innych zasadach przez Stadtmuseum w Gdańsku, np. *Ołtarz Oplakiwania* (Św. Elżbiety) z kościoła NMP w Gdańsku obecnie w zbiorach MNG, a niektóre trafiły ze zbioru do Muzeum Pomorskiego (na przykład skrzydło *Dużego Ołtarza Ferberów*).

Po zniszczeniach wojennych rozpoczął się czas odbudowy miasta. Główny konserwator zabytków Jan Borowski⁶² wielokrotnie prosił Ministerstwo Kultury i Sztuki o specjalną pożyczkę na rekonstrukcję dachu kościoła NMP⁶³. Wnętrze było prawie puste. Na podstawie cytowanej już ustawy o reformie rolnej, ustawy o majątkach opuszczonych i porzuconych z 6 maja 1945 r. oraz wspomnianego okólnika MKiS grupy operacyjne J. Kilarskiego oraz M. Walickiego zabezpieczały dzieła sztuki pochodzące z wnętrz kościołów, również Bazyliki NMP. Niewielka część obiektów pozostała w środku. Większość została ewakuowana znacznie wcześniej przez władze niemieckie w okolicznych składnicach, a po przejściu frontu pozostała część została przejęta przez polskie grupy operacyjne⁶⁴. Po zabezpieczeniu stanu dzieł sztuki na miejscu od sierpnia do końca września zespoły M. Walickiego przewiozły uratowane przez siebie obiekty w kilku transportach do Warszawy.

Kwestią wymagającą podkreślenia, jak również dalszych szczegółowych badań jest fakt, że obiekty zabezpieczane przez tzw. grupę krakowską J. Kilarskiego pozostały w obrębie miasta lub szerzej – województwa. Przewożone i umieszczane głównie w Centralnych Zbiornicach Muzealnych przetrwały trudy okresu powojennego. Natomiast obiekty zabezpieczone przez przedstawicieli z Warszawy zostały wywiezione poza województwo, do MNW. Nie bez znaczenia pozostaje również fakt, że Bazylika NMP pozostawała wtedy w praktyce bez opieki następcy prawnego czy zarządcy, co umożliwiło rewindykację obiektów jako mienia poniemieckiego na rzecz innej instytucji, w tym przypadku MNW, o czym jest mowa w dalszej części artykułu⁶⁵. Formalnie

⁶² Jan Borowski (1890–1966) – konserwator zabytków, współzałożyciel gdańskiego oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki.

⁶³ APG, Urząd Wojewódzki Gdański. Muzea i ochrona zabytków, t. 1: 1945–1946, 1164/1248, Korespondencja Urzędu Konserwatora Gdańska z Ministerstwem Kultury i Sztuki, 17.06.1946, k. 119, 11.07.1946, k. 159, 8.08.1946, k. 241.

⁶⁴ Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych (Dz. U. nr 17, poz. 97).

⁶⁵ Warto wspomnieć również o informacji podawanej przez Lidię Małgorzatę Kamińską w: L.M. Kamińska, *Polska Centralna Zbiornica Muzealna...*, cz. 2, s. 264, przyp. 54: „Naczelnik WKiS w marcu 1946 r. wydaje obwieszczenie o następującej treści – [...] zgromadzone w kościele ewangelickim w Kończewicach zbiory muzealne są własnością państwową, którą dysponuje MKiS, a pośrednio WKiS UWG. Odpowiedzialnym za zabezpieczenie zbiorów wskazuje miejscowego księdza katolickiego, wójta gminy i komendanta miejscowej milicji obywatelskiej”. Organy władzy upaństwowiały obiekty należące przed wojną do kościoła protestanckiego, bez ustanawiania kościoła katolickiego jako depozytariusza i prawnego kontynuatora. Jak również Urząd Wojewódzki, świadomy niebezpiecznej sytuacji, wydał okólnik, który określał, że kościoły katolickie, jak i ewangelickie mają być zamykane w celu ochrony przed grabieżą przez odpowiedzialnych proboszczów, wikariuszy lub w przypadku braku księdza – sołtysów lub wójtów. Miało to zabezpieczyć mienie na miejscu. Zob. APG, Wydział Wojewódzki Gdański. Okólniki i zarządzenia, 1164/1222, Okólnik do Starostw Powiatowych i Zarządów miast wydzielonych, czerwiec 1946, k. 11.

dopiero 29 stycznia 1946 r. Rada Miasta przekazała świątynię Kościołowi katolickiemu. Natomiast odbudową Bazyliki zajmowała się Gdańska Dyrekcja Odbudowy.

Pierwszy wykaz obiektów przewiezionych z Gdańska do Warszawy z 6 sierpnia obejmuje 27 obiektów⁶⁶. Podpisany przez M. Walickiego protokół określa je jako zabytki ze składnic poniemieckich przewiezionych, aby poddać je konserwacji lub jako depozyty⁶⁷. Czy jest to potwierdzenie, że charakter działań prowadzonych przez pracowników MNW, przynajmniej na początku, miał charakter głównie zabezpieczający? Czy – jak to zasugerowano na zjeździe w Nieborowie – „wiele zbiorów na Ziemiach Odzyskanych marnuje się i czeka na autorytatywną opiekę” i ta opieka została zorganizowana. Witold Kieszowski, zastępca NDMiOZ, w referacie dotyczącym muzeów na Ziemiach Zachodnich, wygłoszonym na kilkakrotnie wspomnianym już Zjeździe Związku Muzeów w Nieborowie, przedstawia to w ten sposób: w wyniku działań Ministerstwa Kultury, które na Ziemiach Odzyskanych polegało na akcji rewindykacyjnej i zabezpieczenia dzieł sztuki, dokonano „zwózki” obiektów, które gdyby pozostały na miejscu, mogłyby pełnić funkcję propagandową, nakreśloną przez muzealników niemieckich. Umieszczone w nowym kontekście zbiory miały zyskać „inną wymowę i inne znaczenie, niż pozostawione w środowisku, narażonym na ciągłe zakusy wrogiej propagandy”⁶⁸.

Gdańsk borykał się z ogromnymi problemami kadrowymi i finansowymi, które uniemożliwiały odpowiednie zabezpieczenie wszystkich obiektów, co mogło stanowić argument dla MNW czy Ministerstwa Kultury⁶⁹. Z biegiem czasu opieka i konserwacja zabytków były ostatecznie organizowane, o czym świadczą działalność urzędu konserwatorskiego J. Borowskiego oraz zachowanie się wielu obiektów w dobrym stanie z Centralnych Składnic Muzealnych.

Kolejne dokumenty były już określane jako „protokoły zdawczo-odbiorcze”, jeśli w ogóle się zachowały, rzadko były podpisywane czy opatrywane datą. Spisy obiektów są lapidarne. Zazwyczaj zawierają informacje dotyczące pochodzenia obiektów,

⁶⁶ Czy data ta jest zbieżna z końcem konferencji poczdamskiej, trwającej od 17 lipca do 2 sierpnia, na której wstępnie potwierdzono granicę na Odrze i Nysie, wymaga potwierdzenia (choć oficjalne ustanowienie granic zyskało moc prawną dopiero w 1990 r. w wyniku przyjęcia traktatu o ostatecznym uregulowaniu w odniesieniu do Niemiec (*Vertrag über die abschließende Regelung in Bezug auf Deutschland*). Przed sierpniem do Warszawy nie przekazano żadnych obiektów ani nie wydawano poleceń w tym zakresie.

⁶⁷ Kolejne transporty określone zbiorczo jako „z Gdańska”: 10 sierpnia – 6 obiektów, konwojent M. Walicki; 22 sierpnia – 34 obiekty plus 7 zapisane na innym protokole (być może dwa różne transporty), konwojent M. Walicki, na innym dokumencie – 9 obiektów, konwojent M. Walicki; 21 września – 9 obiektów, konwojent Ksawery Piwocki; 8 obiektów, konwojent Józef Kojdecki; 28 września – 3 obiekty, konwojent M. Walicki (Archiwum MNW, Rewindykacje: Wykazy obiektów nadesłanych, PL\304\1\0\837g, Protokoły zdawczo-odbiorcze, 10.08.1945, 22.08.1945, 21.09.1945, 28.09.1945).

⁶⁸ *Protokół XVII. Zjazdu delegatów związku Muzeów w Polsce...*, s. 17.

⁶⁹ Pisze o tym L.M. Kamińska, *Polska Centralna Zbiornica Muzealna...*, cz. 1, s. 183, przyp. 18, cytując wspomnienia Macieja, syna Jana Kilarskiego.

np. skrzynia z Muzeum Miejskiego w Gdańsku czy *Tryptyk rodziny Ferberów* (tzw. *Mały Ołtarz Ferberów*), przy którym widnieje informacja „pochodzi z kościoła Mariackiego w Gdańsku”. Dopiero później (brak daty na dokumentach, być może dopiero w latach 80., kiedy konflikt się zaостrzył) MNW wykonało całościowy spis obiektów przywiezionych w ramach akcji rewindykacyjnej na podstawie zachowanych odręcznych protokołów lub maszynopisów. Dotyczy on wszystkich Ziem Odzyskanych. Jest on bardzo nieprecyzyjny, często podaje tylko nazwę obiektu i ewentualne wymiary. Nie zawiera informacji, skąd dokładnie został przywieziony obiekt czy w jakim stanie. Szczątkowe są również inne dokumenty w Archiwum MNW z tego okresu⁷⁰. Brakuje np. dokumentów o stanie zachowania, co mogło wynikać z ograniczonych możliwości kadrowych MNW. Sam S. Lorentz 15 maja 1946 r. na posiedzeniu komisji Kultury i Sztuki Biura Prezydialnego Krajowej Rady Narodowej potwierdza: „znów wyłania się kwestia pieniędzy. Bez nich wszystko stracimy”⁷¹. Problem finansowania działań rządu pojawiał się wszędzie. Prezydent Gdańska w swoim sprawozdaniu wskazuje, że: „stan finansowy miasta w tym stanie rzeczy przedstawia się beznadziejnie”⁷². Kultura, sztuka, w tym muzea, były na końcu listy niezbędnych podejmowanych działań. Wydatki na kulturę i sztukę w Gdańsku w pierwszych miesiącach stanowiły 2,5% budżetu miasta.

Do końca lata trwało zabezpieczenie obiektów na Pomorzu, a dopiero 31 października MKiS wydało S. Lorentzowi oficjalne pismenne polecenie dotyczące uzupełniania zbiorów MNW dziełami zabezpieczonymi z terenów zachodnich (formalnie, więc *post factum*): „wobec tego, że Warszawa jako stolica staje się ponownie ośrodkiem dla szerokiego ruchu kulturalnego. [...] Potem o należyтым uzupełnianiu zbiorów uzyskanych w akcji zabezpieczającej na terenach zachodnich dla centralnej jednostki muzealnej. Sprowadzanie do Warszawy dzieł z mienia polonickiego uzyskane w akcji zabezpieczającej na terenach zachodnich”⁷³. Została tutaj wprost określona centralizująca i dominująca polityka MNW jako nadrzędnej instytucji w kraju (wg dekretu Krajowej Rady Narodowej z 7 maja 1945 r.).

Uwidoczniona została również rola Dyrektora MNW, który gromadził dzieła sztuki z terenów polonickich jeszcze przed oficjalnymi dyrektywami Ministerstwa. Można się domyślać, że wytyczne z 31 października były raczej wynikiem prowadzonej przez S. Lorentza działalności niż odwrotnie. Stanisław Lorentz, którego stanowisko łączyło dwie najważniejsze jednostki: MNW oraz NDMiOZ, utrwalił centralny

⁷⁰ Zwracając na to uwagę już w latach 90. pracownicy muzeum, sugerując, że może być to problem również w ewentualnych roszczeniach w związku z akcją rewindykacyjną na Śląsku. Zob. Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Gdańsk – Bazylika NMP, t. 2, PL\304\1\0\3346 (dalej: Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW), Notatka służbowa pracownika MNW, 9.12.1991.

⁷¹ Cyt. za W. Szafrński, *Dekret o rejestracji i zakazie wywozu dzieł sztuki...*, s. 227.

⁷² R. Wapiński, *Powstanie władzy ludowej w Gdańsku...*, s. 235–236.

⁷³ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja MKiS z MNW, 31.10.1945 (ksero dołączone do dowodu w procesie sądowym).

charakter prowadzonej polityki i nadrzędność Warszawy wobec innych miast⁷⁴. Cały ciężar planowania i organizacji muzealnictwa polskiego miał leżeć na barkach S. Lorentza⁷⁵. Dodatkowo: Lorentz oraz Jan Zachwatowicz⁷⁶, generalny konserwator zabytków, nominowali dyrektorów w nowych jednostkach muzealnych, tworząc zależną od siebie kadrę muzealniczą w kraju, a nowo powstały urząd, był przez Lorentza prowadzony w sposób bardzo „autonomiczny”⁷⁷. Również przekazana przez Ministerstwo *Analiza zakresu działalności Ministerstwa Kultury i Sztuki i wnioski do wydzielenia kompetencji dla Wojewódzkich Wydziałów Kultury i Sztuki* określiła swoje działania jako „jednoźródłową politykę kulturalną”, gdzie plan poszczególnych ośrodków ustalają odgórnie poszczególne departamenty⁷⁸. Ślad podobnych działań zawiera pismo od Dyrektora Muzeum Archeologicznego w Warszawie, który powołując się na pismo S. Lorentza, przekazał, że w kwestii wykopalisk archeologicznych w Nowej Łosienicy zgłosił się pracownik Muzeum „celem zabrania zabezpieczonych zabytków” do Warszawy⁷⁹. W wielu różnych kwestiach widoczne były te same działania dominującej władzy centralnej. Działalność dyrektora MNW została podobnie podsumowana wiele lat później, z innej już perspektywy czasowej, przez Bognę Jakubowską (w imieniu Gdańskiego Oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki) w piśmie skierowanym do Marii Poprzęckiej w 1998 r. Dyrektora MNW charakteryzowała ona jako „głównego autora idei nie rewindykacji”, który „zazdrośnie dzierżył zabytki z konsekwencją żelaznej ręki”, „tworzącego wielkie pan narodowe muzeum”, ale podkreśliła też (w dyplomatyczny sposób) jego niezwykle zasługi dla kraju – określiła go jako „niezwykłego Polonusa”⁸⁰. W jednym z pytań do S. Lorentza w książce-wywiadzie Robert Jarocki zadał retoryczne pytanie: „Jak znam życie, a właściwie Pana skłonności do niewypuszczania z rąk cenniejszych rzeczy raz już znajdujących się w magazynach Muzeum Narodowego, chyba nie wszystko wróciło do rąk właścicieli...?”⁸¹. Z kolei zupełnie

⁷⁴ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, s. 170.

⁷⁵ Szczegółowo określone ramy działania oraz cele i zadania NDMiOZ zob. W. Antoniewicz, *Typy i sieć muzeów w Polsce*, „Pamiętnik Muzealny”, Kraków 1947, z. 8, s. 52.

⁷⁶ Jan Zachwatowicz (1900–1983) – architekt, profesor Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, generalny konserwator zabytków w latach 1945–1957.

⁷⁷ R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem...*, s. 329.

⁷⁸ APG, Urząd Wojewódzki Gdański. Organizacja Wydziału Kultury i Sztuki, 1164/1225, *Analiza zakresu działalności MKiS i wnioski do wydzielenia kompetencji dla Wojewódzkich Wydziałów Kultury i Sztuki*, b.d., k. 141–142.

⁷⁹ APG, Urząd Wojewódzki Gdański. Muzea i ochrona zabytków, t. 1: 1945–1946, 1164/1248, Korespondencja Państwowego Muzeum Archeologicznego, 22.10.1946, k. 521. Być może było to echo pomysłu utworzenia Centralnego Muzeum Prehistorycznego, który był przedmiotem dyskusji w Resorcie Kultury i Sztuki przy PKWN w październiku 1944 r. Zob. J. Hanula, *Polityka muzealna...*, s. 88.

⁸⁰ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Apel Gdańskiego SHS, 10.07.1998.

⁸¹ R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem...*, s. 328.

inne wyobrażenie pozostawiła lektura książki pamiątkowej Dyrektora MNW z 1999 r. napisana z perspektywy warszawskiej, gloryfikująca znanego działacza⁸².

Chronologicznie kolejnym dokumentem jest dekret z 8 marca 1946 r.⁸³, który dookreślił kwestię majątków opuszczonych i poniemieckich (wcześniej w ustawie używano określenia: własność państwa niemieckiego)⁸⁴. Za mienie poniemieckie zostało uznane również mienie osób prawnych z tzw. byłego Wolnego Miasta Gdańsk, jednak z wyłączeniem osób prawnych prawa publicznego, co później okaże się istotne z punktu widzenia jurystycznego.

Powojenne działania przedstawicieli MKiS oraz MNW nie zawsze były przyjmowane z powszechną akceptacją władz lokalnych Ziem Odzyskanych, jak również w innych miejscach, gdzie pojawiła się kwestia mienia poniemieckiego. W piśmie do MKiS Lorentz poinformował o trudnościach, jakie napotkała delegacja muzealników MNW w związku z zabezpieczeniem dzieł z kolekcji starożytności z Muzeum w Szczecinie w celu przewiezienia ich do Warszawy. Obywatel Jan Kaniewski, wicewójewoda szczeciński, sprzeciwił się wywiezieniu obiektów do stolicy. „Kategorycznie odmawia [...] motywując swoją odpowiedź, tym, że pragnie te rzeczy zatrzymać dla Szczecina”. Z kolei dyrektor muzeum, Lech Krzekoławski, mianowany centralnie przez S. Lorentza, zgodził się na przewiezienie obiektów do Warszawy „celem odpowiedniej konserwacji”⁸⁵, co wyraźnie podkreślił. Być może próbował się zabezpieczyć przed podobnym losem obiektów z Gdańska, które również miały zostać zabezpieczone lub poddane konserwacji, a nie wróciły na swoje miejsce. Według S. Lorentza stanowisko władz Szczecina pozostawało sprzeczne z zadaniami racjonalnej polityki muzealnej oraz zarządzeniem ministra i poprosił o interwencję w tej sprawie⁸⁶. Najprawdopodobniej chodziło o kwestię ustanowienia „centralnych typów pewnych zbiorów”, w tym przypadku w dziedzinie sztuki starożytnej, jak wprost zaprezentował swój pomysł S. Lorentz w Nieborowie w 1946 r. W oficjalnym postulacie Zjazdu proponował, by utworzyć centralną kolekcję starożytności w Muzeum Narodowym w Warszawie, gdzie można by było „skoncentrować” wszystkie zbiory starożytności, nienależące przed wojną do polskich instytucji, czyli *de facto*: wszystkie obiekty z instytucji poniemieckich⁸⁷. Podobny pomysł dotyczył utworzenia działu sztuki Dalekiego

⁸² *Przeszłość przyszłości: księga pamiątkowa ku czci profesora Stanisława Lorentza w setną rocznicę urodzin*, red. A. Rottermund, D. Folga-Januszewska, E. Micke-Broniarek, Warszawa 1999.

⁸³ Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich (Dz. U. nr 13, poz. 87).

⁸⁴ Art. 2, par. 1 ustawy z dnia 6.05.1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych (Dz. U. nr 17, poz. 97).

⁸⁵ Archiwum MNW, Rewindykacje: Materiały dot. zabytków z woj. gdańskiego przejętych przez MNW PL\304\1\0\837a, Korespondencja St. Lorentza, 3.12.1945.

⁸⁶ Archiwum MNW, Rewindykacje: Materiały dot. zabytków z woj. gdańskiego przejętych przez MNW PL\304\1\0\837a, Korespondencja St. Lorentza, 8.11.1945 oraz 5.12.1945.

⁸⁷ *Protokół XVII. Zjazdu delegatów związku Muzeów w Polsce...*, s. 10–11, 17.

Wschodu w Muzeum Narodowym w Krakowie⁸⁸. Rok później, na Zjeździe Delegatów Związku Muzeów w 1947 r. w Poznaniu, S. Lorentz ponownie powrócił do kwestii planowania centralnego: „W przyszłości rzecz będzie budowana inaczej, według linii polskiej polityki w tej dziedzinie, w której jednak nie mogą być uwzględnione błędne patriotyzmy lokalne”⁸⁹.

Przebieg konfliktu pomiędzy Bazyliką NMP a Muzeum Narodowym w Warszawie

W 1955 r. Bazylika NMP po odbudowie rozpoczęła działalność parafialną. Aż do 1977 r. w dokumentacji Archiwum MNW nie znalazły się żadne oficjalne pisma w sprawie zwrotów obiektów wywiezionych do MNW. Choć w korespondencji z dnia 15 maja 1977 r. do S. Lorentza ks. dr Józef Zator-Przytocki⁹⁰, proboszcz Bazyliki NMP, wskazał, że: „w tej sprawie wysyłano już listy w latach poprzednich”⁹¹. Ta kwestia musiała również w jakiś sposób pobrzmiewać w gdańskim środowisku przez cały czas od 1945 r. Jeszcze w 1962 r. S. Lorentz prowadził korespondencję z młodym mężczyzną⁹² z Gdańska, który dopytywał o kwestie kolekcjonerstwa prywatnego i publicznego w Warszawie oraz jakie dzieła oprócz ołtarza Jerozolimskiego i św. Barbary znalazły się w MNW, szczególnie pytał o figury z chrzcielnicy, o których – jak pisał – usłyszał, że zostały rzekomo odnalezione przez pracowników MNW (figury zostały zwrócone 10 kwietnia 1981 r.). Stanisław Lorentz w ogóle nie odniósł się do tych pytań, natomiast obszernie odpowiedział na inne, niezwiązane z tematem⁹³. W artykule prasowym z lat 80. pojawiła się natomiast informacja, że działania mające na celu zwrot obiektów podejmowane były od lat 60.⁹⁴

⁸⁸ Centralizację kolekcji w Warszawie argumentowano istniejącą tam już przedwojenną kolekcją Kazimierza Michałowskiego, natomiast w Krakowie – kolekcją Feliksa Jesieńskiego. Inne przykłady centralnego planowania zbiorów prezentuje Marta Skwirowska w artykule: *Polityka władz polskich po 1945 roku w odniesieniu do zbiorów muzealnych. Przykład pozaeuropejskiej kolekcji Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Muzealnej” 2024, t. 11, nr 11, s. 127–135.

⁸⁹ *Protokół XVIII Zjazdu Delegatów Związku Muzeów w Polsce...*, s. 11.

⁹⁰ Józef Zator-Przytocki (1912–1978) – polski duchowny rzymskokatolicki, podpułkownik Armii Krajowej, za co został aresztowany, odbył karę 6 lat więzienia, wyszedł na wolność po amnestii, proboszcz kościoła NMP w latach 1958–1978.

⁹¹ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja St. Lorentza, 15.05.1977.

⁹² Ze względu na ochronę danych osób nie podaję danych autora listów.

⁹³ Archiwum MNW, Korespondencja Dyrektora Stanisława Lorentza układ alfabetyczny O–R, PL\304\1\0\818, Korespondencja St. Lorentza, 27.07.1962, 10.08.1962, 27.08.1962, 12.09.1962.

⁹⁴ W. Darkiewicz, *Kiedy powrócą do Gdańska*, „Za i Przeciw”, 19.04.1981, t. 16; kwerendy wymaga również archiwum kościelne Bazyliki NMP, do którego autorce nie udało się dotrzeć.

Wikariusz generalny Kazimierz Klus 7 stycznia 1977 r. zwrócił się pisemnie do dyrektora MNW, powołując się na wcześniejszą rozmowę o przekazaniu kurii rzeźbionej szafy gotyckiej (ze zbiorów MNW), w której niegdyś była umieszczona gdańska Piękna Madonna (znajdująca się w Bazylice NMP). Kazimierz Klus zapewnił, że obiekt będzie poddany konserwacji w Państwowych Zakładach Konserwacji Zabytków w Gdańsku i umieszczony na swoim pierwotnym miejscu. Wskazuje to na wcześniejszą współpracę K. Klusa z władzami lokalnymi w tej kwestii i uzyskanie od nich zgody na wykonanie konserwacji. W następnym miesiącu wojewoda gdański Henryk Śliwowski⁹⁵ skierował pismo bezpośrednie do S. Lorentza z prośbą o zwrot obiektów do Bazyliki NMP. W odpowiedzi Dyrektor MNW zaznaczył, że: decyzja o miejscu rewindykacji była podjęta przez MKiS w celu odbudowania najbardziej zubożałych w czasie wojny zbiorów (miał na myśli MNW). Aby MNW mogło zachować rangę wielkiego muzeum narodowego konieczne były bardzo „różnostronne” wysiłki oraz „by Muzeum Narodowe mogło wypełnić wielkie zadanie jakie wyznaczyła mu Polska Ludowa”. Według niego słuszna jest odbudowa zabytków Gdańska, jednak „błędem jest sądzić by wszystkie obiekty miały wrócić na miejsca przedwojenne”. Stanisław Lorentz zapewnił również w piśmie, że: „wszystkie te obiekty, od dawna zainwentaryzowane i od paru dziesiątków lat publikowane przez Muzeum Narodowe, stanowią jego własność, służą wypełnianiu ważnych zadań i są bardzo szeroko udostępniane społeczeństwu. Muzeum Narodowe oczywiście nie może się ich pozbywać”⁹⁶.

Zadania wyznaczone przez władze miały spełniać nowo powstałe państwowe instytucje. Tą nową instytucją miało być MNW, jak również MNG. Lorentz uznał „za niedopuszczalne przekazywanie temu kościołowi [Bazylice NMP] «Sądu Ostatecznego» Memlinga, który znajduje się w Muzeum Narodowym w Gdańsku”⁹⁷. Polityka niezwracania obiektów była stosowana również na poziomie lokalnym, ponieważ tworzone centralne jednostki muzealne.

Stanisław Lorentz, po oględzinach szafy ołtarzowej dokonanych przez Tadeusza Dobrzeńskiego (pracownika Działu Sztuki Średniowiecznej), który stwierdził, że nie nadaje się na ekspozycję, skierował prośbę do MKiS o wykreślenie

⁹⁵ Henryk Śliwowski (1920–1984) – polski działacz partyjny i państwowy, wojewoda gdański w latach 1973–1979.

⁹⁶ Archiwum MNW, Korespondencja Dyrektora Stanisława Lorentza – krajowa, muzea polskie, PL\304\1\0\830b, Korespondencja St. Lorentza z H. Śliwowskim z dn. 19.02.1977.

⁹⁷ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja St. Lorentza, 29.03.1977. Widoczna jest również perspektywa i cele polityki kulturalnej PRL dotycząca zbiorów arystokratycznych przedwojennych oraz zbiorów kościelnych: „nie rekonstruowaliśmy Muzeum Czartoryskich w Gołuchowie, którego zbiory pozostają obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie i Poznaniu, nie rekonstruowaliśmy muzeów we Wrocławiu a także w wielu innych miejscach na Ziemiach Odzyskanych, lecz tworzyliśmy nowe muzea, odpowiadające obecnej rzeczywistości. W żadnym wypadku nie byłoby słuszne rozbijanie czołowej placówki muzealnej, po to, by po latach trzystu kilku odtwarzać wnętrza kościoła Panny Marii w Gdańsku”. Archiwum MNW, Korespondencja Dyrektora Stanisława Lorentza, Korespondencja S. Lorentza z H. Śliwowskim, 19.02.1977.

obiektu z inwentarza⁹⁸. 21 maja MNW potwierdziło (po uprzedniej zgodzie MKiS) wykreślenie z inwentarza, sam transport nastąpił 22 marca 1979 r.⁹⁹ najprawdopodobniej ze względu na prowadzone prace konserwatorskie.

W maju 1977 r. proboszcz Bazyliki NMP zwrócił się do MNW o zwrot do odbudowanego kościoła i do Kaplicy Królewskiej żyrandoli i innych zabytków sakralnych, podkreślając, że wolą fundatorów tych obiektów było, by służyły określonej celowi i są ważne w budowaniu ruchu turystycznego w Gdańsku¹⁰⁰.

W czerwcu tego samego roku S. Lorentz skierował korespondencję do generalnego konserwatora zabytków dr Bohdana Rymaszewskiego, oznaczoną jako „poufne”. W piśmie dyrektor potwierdza dotychczasową politykę niezwracania dzieł: „koncepcja przywracania obecnie, zwłaszcza na Ziemiach Odzyskanych stanu przedwojennego jest niedopuszczalna i wyraźnie to sobie trzeba uświadomić” oraz wskazuje na rolę kulturotwórczą Warszawy, dla której te zabytki są formą rekompensaty po licznych stratach wojennych. Następnie zwrócił uwagę, że Kościół katolicki nie jest spadkobiercą spuścizny po Kościele ewangelickim, a obiekty stanowią ważną wartość kulturową, oświatową i „muszą nadal pełnić swe ogólnonarodowe funkcje w naszym życiu kulturalnym”. Obiekty otrzymały po wojnie nowe przeznaczenie, którego nie można już zmieniać, są przedmiotem badań międzynarodowych, a bez opieki MNW uległyby zniszczeniu. Autor konstatuje, że: tak wielka sprawa jak ewentualne pozbawienie MNW najcenniejszych obiektów nie może być przedmiotem władz wojewódzkich – „Nie może być w ogóle przedmiotem dyskusji”¹⁰¹.

Pismo jest najprawdopodobniej nie tylko reakcją na prośby ze strony gdańskiej o zwrot zabytków, ale również nową interpretacją par. 11 z ustawy z dnia 1 marca 1945 r.¹⁰², z powodu której muzeum zostało zobligowane do ponownej oceny praw własnościowych. Zdaje się to potwierdzać anonimowa notatka służbowa z tego samego roku (bez daty dziennej) tłumacząca podejmowane działania instytucji: dokonywana jest rewizja własnościowa oraz przeprowadzane są zwroty obiektów tylko o małej wartości galerijnej. W dokumencie zwraca się uwagę na zachowanie właściwego poziomu galerii stałych, opiekę nad najcenniejszymi zabytkami oraz zabezpieczenia dokonane w pierwszych latach po wojnie – podkreśla się tym samym rolę MNW jako nadrzędnej instytucji muzealniczej w kontekście ewentualnych przyszłych żądań¹⁰³.

⁹⁸ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja St. Lorentza, 4.02.1977.

⁹⁹ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Protokół zdawczo-odbiorczy, 22.03.1979.

¹⁰⁰ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja St. Lorentza, 15.05.1977.

¹⁰¹ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja St. Lorentza, 10.06.1977.

¹⁰² Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej.

¹⁰³ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Notatka służbowa, 1977.

Kwestia ewentualnych zwrotów obiektów do instytucji na Ziemiach Odzyskanych, w tym do Bazyliki NMP, zaczyna być szeroko analizowanym tematem przez MNW pod wieloma względami.

Bazylika NMP, oprócz żądań skierowanych do MNW, zwróciła się również do MNG, innej centralnej instytucji państwowej, która była w posiadaniu obiektów pochodzących z kościoła. W dniu rocznicy wyzwolenia Gdańska, 28 marca 1980 r., dzięki Stanisławowi Bogdanowiczowi¹⁰⁴, nowemu proboszczowi Bazyliki NMP, Mirosławowi Zeidlerowi¹⁰⁵, oraz wsparciu ze strony władz – Tadeusza Fiszbacha, I sekretarza KW PZPR, następuje zwrot kilku obiektów z Muzeum Narodowego w Gdańsku¹⁰⁶. Od tego momentu sprawa powrotu obiektów do Bazyliki NMP nabiera tempa. W tym samym roku powstała petycja mieszkańców skierowana do premiera rządu w sprawie zwrotu zabytków sakralnych do kościołów Gdańska¹⁰⁷. W treści petycji, oprócz przywrócenia pierwotnej funkcji obiektów, po raz pierwszy tak wyraźnie została podkreślona przez stronę gdańską patriotyczna wartość i funkcja obiektów, odnosząca się do idei narodowościowych. Stanisław Bogdanowicz wielokrotnie będzie do tego powracał jako zasłużony działacz opozycji, co jednoznacznie wpłynie na charakter jego osobistej misji walki o prawa społeczności lokalnej oraz Kościoła wobec dominującej polityki władzy z Warszawy. Jak Milan Kundera wskazał w swoim niezwykle wpływowym tekście, opór wobec władzy w państwach bloku sowieckiego wyrażał się przede wszystkim w szeroko pojętej kulturze¹⁰⁸. Żądania o zwrot podpisało 6 tysięcy mieszkańców, co zostało skomentowane według prasy przez S. Lorentza: „6 tys. dewotek, które należałoby wysadzić, gdyby znalazł się odpowiedni paragraf”¹⁰⁹. Petycja została przyjęta w Ministerstwie Kultury i Sztuki, ponieważ w korespondencji z lutego 1981 r. S. Bogdanowicz wyraził wdzięczność za rozpatrzenie prośby społeczeństwa gdańskiego¹¹⁰.

¹⁰⁴ Stanisław Bogdanowicz (1939–2017) – duchowny rzymskokatolicki, infułat archidiecezji gdańskiej, w latach 1979–2014 proboszcz kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (NMP), honorowy obywatel Gdańska, po wprowadzeniu stanu wojennego ukrywał działaczy Solidarności, autor licznych przewodników i opracowań o sztuce Gdańskiej.

¹⁰⁵ Mirosław Zeidler (ur. 1946) – konserwator, zabytkoznawca, antykwariusz i marszand. Od lat 70. zaangażowany w państwową działalność kulturalną, współtworzył wiele regionalnych instytucji, np. Dwór Artusa czy Muzeum Hymnu Narodowego w Będominie.

¹⁰⁶ J. Zalesiński, *Ksiądz infułat Stanisław Bogdanowicz i jego wojna trzydziestoletnia*, Gdańsk. Nasze Miasto, 19.02.2011, <https://gdansk.naszemiesto.pl/ksiazd-infułat-stanisław-bogdanowicz-i-jego-wojna/ar/c1-783416> [dostęp: 16.03.2023].

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ M. Kundera, *The Tragedy of Central Europe*, „New York Review of Books” 1984, vol. 31, no. 7, http://www.euroculture.upol.cz/dokumenty/sylaby/Kundera_Tragedy_%2818%29.pdf [dostęp: 2.10.2024].

¹⁰⁹ W. Darkiewicz, *Kiedy powrócą do Gdańska...*

¹¹⁰ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Pismo St. Bogdanowicza do MKIS, 2.02.1981.

Fala lokalnego patriotyzmu była powiązana również z karnawałem Solidarności. Kwestia, na ile rozpoczęcie sporu z MNW było skorelowane z budowaniem tożsamości lokalnej Gdańska w kontekście Ziem Odzyskanych, wymaga dalszych badań¹¹¹.

Inaugurujące posiedzenie zespołu ds. ekspozycji dzieł sztuki sakralnej odbyło się 15 stycznia 1981 r. Zespół składał się z przedstawicieli Kościoła oraz środowiska muzealników, którzy mieli się wspólnie pochylić nad wieloma spornymi kwestiami. Zajmowali się m.in. kwestiami zwrotu obiektów do Bazyliki NMP. Powołanie zespołu sugeruje narastanie problemu, który wymagał już interwencji organów wyższych. Od tego momentu, pomimo że działania komisji ogólnie były oceniane przez prasę krytycznie¹¹², widać stopniowe zyskiwanie przez Kościół realnego prawa głosu w kwestii zwrotów oraz rosnące zainteresowanie kwestiami zabytków sakralnych pozostających w państwowych zbiorach. Zdążył już zapewne okrzepnąć w środowisku Kościoła dokument wydany 25 stycznia 1973 r. na Konferencji Episkopatu Polski dotyczący sztuki sakralnej, zobowiązujący biskupów do odtwarzania lub tworzenia muzeów diecezjalnych. Władze kościelne zaczęły się coraz bardziej przyglądać kwestiom własnościowym dzieł sztuki pochodzących z obiektów sakralnych, a znajdujących się w muzeach publicznych. W międzyczasie obecny również na spotkaniach komisji S. Bogdanowicz (zapewne wspierany przez zaangażowanych działaczy lokalnych) skierował 2 lutego 1981 r. już cytowane pismo do MKiS o zwrot 18 obiektów pochodzących z Bazyliki NMP (trzy z nich w ramach umowy depozytowej z MNW znajdowały się Muzeum Okręgowym w Toruniu, jeden w Zamku w Malborku¹¹³). W dokumencie wyraźnie podkreślał działania „krótkowzrocznego i lekceważącego stosunku poprzednich władz centralnych do zagadnień rozwoju i kultury polskiej w Gdańsku”¹¹⁴. Sprzeciw odnosił się również wobec centralnej Galerii Sztuki Średniowiecznej MNW, która ma być „pomyśłem sztucznym, anachronicznym, wywodzący się z czasów Napoleona”. Stanisław Bogdanowicz użył nawet w piśmie deprecjonującego słowa określającego MNW jako: „rabusiów”. Następnie stwierdzał, że obiekty nie są mieniem poniemieckim, lecz należą do Kościoła katolickiego i społeczeństwa gdańskiego. Trudne relacje proboszcza Bazyliki NMP oraz kolejnych dyrektorów MNW będą widoczne w wielu oficjalnych pismach, w których obie strony będą sobie zarzucać nierzetelność, działania na szkodę kultury, polskości itd.

Polityka o charakterze centralizującym była głównym powodem zaistniałego konfliktu i oporu wobec władzy państwowej. Sprzeciw nie był wymierzony tylko w system komunistyczny, ale najczęściej wobec centralistycznych tendencji stolicy. Sprawę

¹¹¹ Por. *Region czy regiony? Ziemie Zachodnie i Północne...*

¹¹² W. Darkiewicz, *Kiedy powrócą do Gdańska...*

¹¹³ W latach 1947–1967 MNW pomagało organizować galerie średniowieczne w różnych miastach w Polsce. Tadeusz Dobrzeński wymienia muzea w Poznaniu, Toruniu, Lublinie, Łodzi i we Wrocławiu (znaczący jest brak jednostek z Pomorza). Zob. T. Dobrzeński, *Malarstwo tablicowe...*, s. 5.

¹¹⁴ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Pismo St. Bogdanowicza do MKiS, 2.02.1981.

zwrotu od samego początku wspierały lokalne władze miejskie i wojewódzkie, zapewne głównie za sprawą M. Zeidlera. Podkreślił to w lutowej korespondencji S. Bogdanowicz, informując, że wysuwane żądania zwrotu są solidarnym stanowiskiem gdańskich władz państwowych i kościelnych, społeczeństwa oraz prasy. Od tego momentu w prasie zaczęły się pojawiać liczne wzmianki o tym konflikcie¹¹⁵. W wydaniu „Polityki” z 28 lutego 1981 r. znalazła się notatka o żądaniach rewindykacyjnych władz gdańskich wobec Warszawy, informująca o specjalnie powołanej warszawskiej komisji, która miała przeciwdziałać próbom rewindykacji, ponieważ „nie można przecież robić przykrości sędziwemu prof. Stanisławowi Lorentzowi”¹¹⁶. W wydaniu gazety „Za i Przeciw” dziennikarz zwrócił uwagę na lekceważący ton przedstawicieli władzy centralnej, porównujących konflikt do rozmów rządu z robotnikami stawiającymi swoje żądania. „Przegląd Techniczny” określił stanowisko władz centralnych jako „dość oryginalny przejaw stołecznego imperializmu w sztuce”¹¹⁷.

Kwestię „poniemieckości” S. Bogdanowicz uważał za „historyczne nieporozumienie”. Obiekty należą do Kościoła¹¹⁸ oraz społeczeństwa gdańskiego. Później będzie argumentował, że obiekty, w kwestii których prowadzone są rozmowy, powstały przed Reformacją i nigdy nie należały do Kościoła ewangelickiego¹¹⁹. Użycie takich argumentów jest znamienne dla dalszej narracji, ale również specyficzne dla budowania gdańskiej tożsamości, która bardzo mocno opiera się na kulturowej odrębności z jednej strony, z drugiej zaś na podkreślaniu wszelkich przejawów wierności miasta Polsce¹²⁰. Stanisław Bogdanowicz wskazał więc, że obiekty sakralne muszą wrócić do „polskiego Gdańska, aby tu pełnić dawne funkcje i wymownie świadczyć o dorobku

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Coś z życia*, „Polityka”, 28.02.1981, nr 9.

¹¹⁷ Cyt. za: W. Darkiewicz, *Kiedy powrócą do Gdańska...*

¹¹⁸ W argumentacji najczęściej używano terminu „Kościół”, omijano natomiast kwestie szczegółowe dotyczące wyznania. Kościół NMP w Gdańsku do 1945 r. należał do Kościoła ewangelickiego. W późniejszym sporze na ten fakt będzie się z kolei powoływało MNW, sugerując, że jeśli miałyby nastąpić zwrot do prawnego właściciela, to miałyby nim być parafia ewangelicka. Według wykładni prawnej zabytki pochodzenia niemieckiego z mocy prawa przeszły na własność Skarbu Państwa, chyba że miały prawną kontynuację w postaci polskiej instytucji. Stało się tak w przypadku Muzeum Miejskiego w Gdańsku, którego kontynuatorem zostało MNG, przejmując obiekty z tej instytucji. Kościół ewangelicki w prawie niemieckim przed 1945 r. był uważany za osobę prawną prawa publicznego. Dekret przewidywał przejście na własność tych majątków, z mocy samego prawa, nie na rzecz Skarbu Państwa, lecz na rzecz odpowiednich polskich osób prawnych. Spór dotyczy tego, w jaki sposób prawo będzie traktować Kościół katolicki w Polsce, czy jest on prawnym odpowiednikiem Kościoła ewangelickiego. W kwestii samych budynków kościelnych sprawa była jasna – przechodziły na własność Kościoła katolickiego; wyposażenie wciąż jest kwestią sporną.

¹¹⁹ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja Wł. Godlewskiego, 11.12.1990.

¹²⁰ A.S. Labuda, *Polska historia sztuki a „Ziemie Odzyskane”*, „Rocznik Historii Sztuki” 2001, t. 26, s. 45–60; P.O. Loew, *Gdańsk. Biografia miasta*, tłum. J. Górny, Gdańsk 2013, s. 302–415; R. Makala, *Flucht in die Form als eine der Strategien der polnischen Kunstgeschichte in den ehemalsigen deutschen Gebieten nach 1945*, „Folia Historiae Artium. Seria Nowa” 2022, t. 20, s. 69–74.

polskiej kultury¹²¹, a samo miasto było wierne Polsce nawet po jej upadku. Jak wskazują Adam S. Labuda, Rafał Makoła oraz Peter Loew w historiografii do około lat 70. podejście polityczne dominowało nad naukowym¹²², co było naturalną konsekwencją wojny i polityki PRL. Wiązało się to z „relatywizowaniem obecności niemieckiej”¹²³ na Ziemiach Zachodnich i Północnych oraz wzmacnianiem wszelkich wątków polskich, szczególnie w Gdańsku. Pokolenie, które budowało tożsamość lokalną w latach 80., edukację odbywało właśnie w takiej atmosferze, by potem wykształcić podobną narrację¹²⁴.

Na kolejnym posiedzeniu zespołu 10 marca 1981 r. na wniosek S. Lorentza postanowiono zwrócić Bazylice NMP dzieła, które nie znajdują się na ekspozycji, oraz depozyty MNW z Muzeum Okręgowym w Toruniu oraz Składnicy Muzealnej w Gdańsku. Łącznie jest to 8 obiektów. Zgodnie z protokołem 10 kwietnia 1981 r. MNW przekazało Bazylice NMP na własność 7 obiektów (8 pod względem inwentarzowym). Co ciekawe, jeden ze świeczników został przekazany z Zamku Królewskiego. Muzeum Okręgowe w Toruniu 25 czerwca oddało natomiast w imieniu MNW 4 rzeźby do Bazyliki NMP.

Na fali karnawału Solidarności na zorganizowanym przez społeczną komisję ds. Powrotu Zabytków Dzieł Sztuki Sakralnej Ziemi Gdańskiej spotkaniu w Pruszczu Gdańskim z wiceministrem kultury i sztuki Wiktorem Zinem 27 maja 1981 r. padły słowa, że: „[obiekty] będące świadectwem polskości tej Ziemi i jej rozwoju kulturowego, powinny powrócić do miejsc, w których powstały i były eksponowane”¹²⁵. Słowa te, mimo że zostały wypowiedziane w Pruszczu, dotyczyły również obiektów z Bazyliki NMP. Strona gdańska będzie się później wielokrotnie powoływała na te zapewnienia, natomiast MNW będzie utrzymywać, że oficjalny dokument nakazujący zwrot nie został nigdy formalnie przekazany do dyrekcji muzeum. W 1984 r. będzie się w tej sprawie wypowiadał T. Dobrzeński na łamach gazety „Katolik”: „W sprawie protokołu podpisanego przez prof. Zina mogę powiedzieć tylko tyle, że nie można dziś go uważać za obowiązujący. Wie Pan przecież, w jakich warunkach został podpisany. Poza tym cała sprawa rozegrała się poza naszymi plecami”¹²⁶. Kwestią domysłów pozostanie, na ile wydana wtedy zgoda (pisemna i oficjalna, a może tylko przekazana

¹²¹ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Pismo St. Bogdanowicza do MKiS, 2.02.1981.

¹²² A.S. Labuda, *Polska historia sztuki...*, s. 54.

¹²³ *Ibidem*, s. 59.

¹²⁴ W tym kontekście trzeba również podkreślić, że A.S. Labuda oraz R. Makoła wskazali, że historia sztuki od ok. lat 70. nie miała dominującego nacjonalistycznego charakteru, próbowała jednak za pomocą różnych metod podkreślać niezależność artystyczną terenów Ziemi Odzyskanych poprzez zajmowanie się wpływami: włoskimi, niderlandzkimi, czeskimi etc. Pytaniem otwartym pozostaje, na ile wpływ na działaczy opozycyjnych mieli autorzy zajmujący się innymi wątkami w sztuce lub w historii.

¹²⁵ W dokumentach strona gdańska wielokrotnie przywołuje to spotkanie i ustalenia z W. Zinem, nie udało mi się jednak dotrzeć do dokumentów potwierdzających tę decyzję.

¹²⁶ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, odpis/notatka służbowa, 20.07.1984, M. Smolorz, *Wywiad z T. Dobrzeńskim*, „Katolik”.

na spotkaniu?) na powrót obiektów (m.in. do Bazyliki NMP) została podyktowana również chęcią uspokojenia buzujących nastrojów społecznych.

W korespondencji do B. Rymaszewskiego 22 czerwca 1981 r. S. Bogdanowicz w ostrym tonie wskazał (w kwestii zwrotu *Ołtarza Ukrzyżowania*¹²⁷ do Pruszcza Gdańskiego) na decyzję Stolicy Apostolskiej w kwestii alienacji mienia kościelnego – ignorowanie zmiany właściciela obiektu, uszczuplającej majątek Kościoła, grozi ekskomuniką¹²⁸. Proboszcz Bazyliki NMP poruszył tutaj sprawę obiektu z innej parafii, jednak dotyczy to wciąż tej samej kwestii: zwrotu obiektów określanych jako poniemieckie z MNW do budynków sakralnych, w których przed wojną znajdowały się rzeczony dzieła sztuki i były własnością tychże kościołów. Natomiast S. Bogdanowicz w ogóle nie odniósł się do faktu, że Bazylika NMP była przed wojną parafią ewangelicką, i nie będzie brał tego faktu pod uwagę, argumentując swoje żądania. Kościół katolicki przyjął, że jest automatycznym prawnym następcą mienia Kościoła ewangelickiego, a dzieła sztuki są dla Kościoła wciąż obiektami kultu, nie obiektami muzealnymi. Czas na zwrot pozostałych obiektów do Bazyliki NMP Bogdanowicz wyznaczył do końca kwietnia 1982 r. „Wszelkie akcje jątrzenia i usiłujące oszukać gdańskie społeczeństwo z góry skazane są na przegraną a ich autorzy prędzej czy później zostaną poddani sprawiedliwemu osądowi tego społeczeństwa”¹²⁹.

Skutkiem wykazania dobrej woli lub taktycznej decyzji dyrektora MNW o zwrocie obiektów o niskiej wartości galeryjnej wydaje się fakt, że 23 marca 1981 r. – jak informuje notatka z posiedzenia Komisji – Episkopat Polski podjął decyzję, by galerie sztuki sakralnej w muzeach pozostały nienaruszone, a domagać się zwrotu tylko tych dzieł, które nie naruszają funkcjonowania muzeum¹³⁰. Tadeusz Dobrzeńcki w cytowanym już wywiadzie dla pisma „Katolik” w 1984 r. przekazał, że największy autorytet Kościoła katolickiego, kardynał Stanisław Wyszyński, był „zachwycony” Galerią Średniowieczną i stwierdził, że nie chce, by została zmieniana¹³¹. Na te ustalenia MNW będzie się powoływało przez najbliższe lata. Z kolei w liście z 25 kwietnia 1986 r. do Tadeusza Chrzanowskiego, wojewódzkiego konserwatora zabytków w Gdańsku, Janusz Pasierb przekazał na temat prac komisji, że tematem rozmów Episkopatu i MKiS były wszystkie obiekty z Bazyliki Mariackiej, a on jako reprezentant Episkopatu uważa, że Bazylika NMP ma zostać przywrócona do stanu pierwotnego. W Galerii MNW mógłby pozostać ewentualnie jeden obiekt w ramach reprezentacji tego obszaru kulturowego, gdyż

¹²⁷ Wykonany w Antwerpii poliptyk *Ukrzyżowania* nadal znajduje się w MNW, o jego zwrot parafia pw. Podwyższenia Krzyża Świętego dopomina się do dzisiaj.

¹²⁸ Zob. L. Świto, *Alienacja majątku kościelnego w diecezjach rzymskokatolickich w Polsce*, Olsztyn 2010.

¹²⁹ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja St. Bogdanowicza, 22.06.1981.

¹³⁰ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Notatka ze spotkania zespołu ds. ekspozycji dzieł sztuki sakralnej, 23.03.1981.

¹³¹ Archiwum MNW, odpis/notatka służbowa, 20.07.1984, M. Smolorz, *Wywiad z T. Dobrzeńskim*, „Katolik”.

Kościół jest jednym z „wysokich miejsc: kultury polskiej i europejskiej”. Dodatkowo J. Pasierb stwierdził: „przypominam sobie, że uzyskaliśmy wówczas informację o gotowości przekazania przez Dział Sztuki Obcej *Retabulum św. Rajnolda*”¹³². Najprawdopodobniej to przekonanie stało za prośbą o zwrot tego zabytku skierowaną do MNW przez S. Bogdanowicza tuż przed wprowadzeniem stanu wojennego¹³³.

Po uspokojeniu sytuacji politycznej 28 listopada 1985 r. do Bazyliki NMP wróciły kolejne obiekty zgodnie z decyzjami MKiS z 7 października 1985 r. oraz 16 sierpnia 1983 r.

Dopiero z okazji wizyty papieża w 1987 r. S. Bogdanowicz oraz ówczesny główny konserwator Gdańska T. Chrzanowski, powołując się na ustalenia z W. Zinem, zwrócili się ponownie do dyrektora MNW Mariana Sołtysiaka o zwrot pozostałych obiektów (12 dzieł, wszystkich znajdujących się ówczesnie na ekspozycji). W piśmie zapewniają o odpowiednich warunkach i zabezpieczeniach w budynku kościoła; powołali się także na znaczenie tych zabytków w kontekście rozwijającej się turystyki, a także wagi dla ogólnego wizerunku miasta. Podzielają opinie o utrzymaniu Galerii Średniowiecznej, ale nie przy pozostawieniu takich proporcji obiektów sztuki gdańskiej¹³⁴.

Na fali transformacji ustrojowej do MKiS wpłynęło pismo od gdańszczanina, w którym donosi on o: „przetrzymanywaniu bezprawnym w piwnicach muzeów w Polsce dóbr i własności bazyliki” czy o „zrabowanych po wojnie przedmiotach kultu religijnego”¹³⁵, będące skutkiem szumu medialnego w prasie lokalnej. Na te zarzuty odpowiedział na posiedzeniu Rady Muzealnej T. Dobrzeńcki: retabula po reformacji liturgii przez Piusa XII nie spełniają już swojej funkcji liturgicznej, mają więc tę samą funkcję co w muzeum oraz dodał, że w kościele kontakt z dziełem jest powierzchowny, natomiast muzeum umożliwia przeżywanie dzieła sztuki w sposób głęboki i bezpośredni¹³⁶. Ministerstwo Kultury i Sztuki skierowało do MNW pismo, w którym prosi o informacje dotyczące ewentualnych roszczeń władz kościelnych wraz z opinią MNW. Muzeum odpowiedziało lakonicznie, nie zajmując stanowiska, że w latach 1981–1985 zwrócono 17 obiektów do bazyliki, a obecnie na ekspozycji znajduje się 12 obiektów.

Od momentu transformacji ustrojowej wyraźnie zwiększają się możliwości Kościoła w zakresie wywierania wpływu na władzę, wciąż jednak pozostaje zarysowana wyraźna linia sporu pomiędzy Gdańskiem a Warszawą. Do kolejnego porozumienia doszło 2 marca 1990 r., bez udziału zainteresowanych stron. Plan zostaje uzgodniony z biskupem łódzkim Władysławem Ziółkiem i ministrami kultury i sztuki Izabellą Cywińską (związaną ze środowiskiem warszawskim): Galeria Średniowieczna MNW ma pozostać

¹³² *Ibidem*.

¹³³ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja St. Bogdanowicza, 17.08.1981.

¹³⁴ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja S. Sołtysiaka, 6.05.1987.

¹³⁵ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Dołączone ksero do pisma MKiS Departament Ochrony Dóbr Kultury, Muzeów i Plastyki, 14.05.1989.

¹³⁶ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Posiedzenie Rady Muzealnej przy MNW, 13.12.1990.

niezmieniona, jest ona bowiem rozumiana jako „dobro kultury polskiej tego okresu”¹³⁷. Sprawą tą 14 września zajęła się Komisja Kultury i Środków Przekazu, która w opiniach nr 3 i 4 zarekomendowała zwrot obiektów do Bazyliki. Następnie 2 października MKiS zwróciło się do MNW o traktowanie sprawy jako pilnej ze względu na „nagromadzone emocje w środowisku gdańskim”¹³⁸. Tego samego dnia Gallerii Sztuki Średniowiecznej zostało nadane imię ks. prymasa Stefana Wyszyńskiego. W późniejszym piśmie pojawiły się insynuacje, że imię zostało nadane jako przypieczętowanie wspólnego stanowiska Episkopatu i MNW, by Galeria Sztuki Średniowiecznej pozostała bez zmian¹³⁹. Z kolei 11 grudnia 1990 r. S. Bogdanowicz odpowiedział na odręczny list Włodzimierza Godlewskiego, nowego dyrektora MNW, w którym ponownie podkreślił znaczenie tych zabytków dla świątyni i miasta. Zapewnił również o opiece konserwatorów, których wynagrodzenie ma być wyższe niż „tragicznie niskie pensje muzealne”. Wskazał, że Gdańsk był przez lata dewastowany przez władze komunistyczne, a mimo to został utworzony silny ośrodek gospodarczy i turystyczny, którego społeczność nie spocznie, póki nie odzyska swojego dziedzictwa kulturowego. W tym okresie jako rzecznik interesu Gdańska zaczął występować również Lech Wałęsa, który oficjalnie w różnych sytuacjach obiecywał, że „wszystkie (zabytki) wrócą do Gdańska”¹⁴⁰. Działacz Solidarności spotkał się już ze S. Lorentzem przy okazji założenia związków zawodowych w MNW¹⁴¹. Pojawiła się również propozycja: ustanowienie *quasi*-filii MNW przy Bazylice NMP ze: „wzajemną wymianą obiektów i innymi formami szczerzej współpracy, która satysfakcjonowałyby oba ośrodki”¹⁴². W tym samym czasie odbyła się kolejna Rada Muzealna przy MNW, która, działając w interesie MNW, potwierdziła stanowisko o nienaruszalności Gallerii Średniowiecznej. Dyrektor W. Godlewski skierował pismo do Ministra M. Roztworowskiego, do którego załączył uchwały podjęte przez Radę Muzealną i w którym po raz kolejny wskazywał na: ogólnonarodowy wymiar i wartość muzeum, również w kontekście innych galerii, szczególnie Faras (galeria ta jest kontekstem dla zrozumienia ikonografii chrześcijańskiej i antycznej) – dlatego wszystkie te obiekty powinny być pokazywane obok siebie¹⁴³. Minister z kolei w lutym zapewnił stronę gdańską, że obiekty wrócą do miasta. Tego samego roku został wystosowany apel przez Członków Oddziału Warszawskiego SHS w obawie, że zmiana formy ekspozycji może niekorzystnie

¹³⁷ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja MKiS, 2.03.1990.

¹³⁸ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja MKiS, 2.10.1990.

¹³⁹ Np. Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja M. Roztworowskiego, 16.07.1991, Korespondencja Szymona Pawlickiego przy Kancelarii Prezydenta, 20.06.1991.

¹⁴⁰ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja W. Godlewskiego, 11.12.1990. W korespondencji S. Bogdanowicza do W. Godlewskiego jest odnotowane, że Lech Wałęsa miał powiedzieć w programie telewizyjnym: „wszystkie wrócą do Gdańska”.

¹⁴¹ Pamiątkowa fotografia z tego spotkania znajduje się w Bibliotece Narodowej pod sygnaturą: Magazyn Ikonografii, F.114895/III.

¹⁴² Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja W. Godlewskiego, 11.12.1990.

¹⁴³ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja W. Godlewskiego, 18.01.1991.

wpłynąć na obiekty muzealne: inna flora bakteryjna, duża wilgotność powietrza, nadmorski klimat, tłumy turystów, ciągle otwieranie drzwi. Dodatkowo wskazano, że tak wybitne dzieła sztuki byłyby w kościele mniej dostępne dla badaczy z kraju i zagranicy. Zaproponowano więc umieszczenie kopii konserwatorskich. Zakończono natomiast takim stwierdzeniem: „nie wydaje się natomiast właściwe, aby – zgodnie z niesławną tradycją minionego czterdziestopięciolecia – o tak ważnych i słusznych sprawach decydowało nie dobro dzieł sztuki i spuścizny całego narodu, lecz względy innej natury”¹⁴⁴. Od tego momentu MNW skrupulatnie kontrolowało systemy i warunki panujące w Bazylice NMP. W licznych raportach została potwierdzona stabilna atmosfera wnętrza budynku. W tym samym roku powstał zespół złożony z przedstawicieli dwóch stron, by wznowić rozmowy. Na pierwszym spotkaniu MNW zaproponowało wydanie 5 obiektów w depozyt na 5 lat oraz przekazanie kopii konserwatorskiej do Pruszcza Gdańskiego. Strona gdańska odpowiedziała, że żąda przekazania wszystkich obiektów w ramach depozytu do czasu uregulowania kwestii własności. Na tę propozycję MNW nie zgodziło się, wysuwając argumenty, że byłoby to osłabienie wartości Galerii Średniowiecznej Muzeum oraz byłby to precedens i mogłyby z niego skorzystać inne kościoły, których mienie zostało przejęte przez muzea państwowe. Wskazano również, że tylko Bazylika Mariacka ma odpowiednie warunki konserwatorskie, natomiast inne kościoły nie mają odpowiednich zabezpieczeń. Po pięciu spotkaniach z inicjatywy strony gdańskiej komisja została rozwiązana z powodu braku dobrej woli ze strony MNW. Stronie warszawskiej została zarzucona bierna postawa, szczególnie „przy pracach nad uzyskaniem kulturowej tożsamości społeczności regionalnych”¹⁴⁵.

Od czerwca 1991 r. po oficjalnym piśmie wojewody gdańskiego do L. Wałęsy Kancelaria Prezydenta oficjalnie włączyła się w spór. Minister kultury i sztuki uczestniczył w rozmowach pomiędzy stronami, ale w korespondencji do S. Bogdanowicza przekazuje, że ani on, ani Andrzej Rottermund¹⁴⁶, wiceminister kultury i sztuki, mimo szczerych chęci nie mogą nakazać W. Godlewskiemu zwrotu dzieł. Postanowiono, że dyrektor MNW uda się na rozmowę z biskupem Tadeuszem Gocłowskim, która mogłaby doprowadzić do porozumienia¹⁴⁷. W lipcu W. Godlewski spotkał się z biskupem T. Gocłowskim, przedstawicielem strony gdańskiej. Obie strony pozostały przy swoich stanowiskach. Ministerstwo Kultury i Sztuki stwierdziło, że nie może zmusić dyrektora MNW do zmiany decyzji, z kolei decyzję dyrektora MNW tłumaczono brakiem zgody Rady Muzealnej MNW oraz sprzeciwem lokalnego środowiska historyków sztuki. Ponadto by skreślić obiekty z inwentarza, dyrektor MNW musi złożyć prośbę do właściwego

¹⁴⁴ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Apel członków Oddziału Warszawskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, b.d. (w dokumentach z pierwszej połowy 1991 r.).

¹⁴⁵ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja Prezesa Rady Ministrów J.K. Bielecki z Wojewodą Gdańskim, 15.05.1991.

¹⁴⁶ Andrzej Jan Rottermund (ur. 1941) – historyk sztuki, dyrektor Zamku Królewskiego, przewodniczący Polskiego Komitetu ds. UNESCO.

¹⁴⁷ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja M. Roztworowskiego, 16.06.1991.

ministra. Wobec narastającego konfliktu W. Godlewski stwierdził, że o dalszej przynależności powinno decydować prawo. W sierpniu T. Gocłowski skierował do premiera Jana Krzysztofa Bielickiego pismo, w którym argumentował, że pomimo zmiany rzeczywistości politycznej w Polsce Kościół wciąż nie może odzyskać swojej własności. Zgoda ze strony rządu na zwrot obiektów nie jest respektowana przez dyrektora MNW. Biskup zakończył swoje pismo: „Nie możemy budować praworządności państwa, o które z taką determinacją walczyliśmy, nie przywracając ładu w podstawowych sprawach”¹⁴⁸.

Jeszcze tego samego roku do sądu wojewódzkiego w Warszawie wpłynął pozew o wydanie przynależności. Powód: Rzymskokatolicka Parafia Mariacka w Gdańsku, pozwany: Skarb Państwa, wartość: 12 miliardów zł. Muzeum Narodowe w Warszawie powoływało się na ustawy dotyczące mienia poniemieckiego oraz na przejście ich na własność państwa¹⁴⁹. Z kolei strona gdańska utrzymywała, że wyłączone z tego przepisu są osoby prawa publicznego, czyli Kościół katolicki¹⁵⁰, oraz fakt, że 29 stycznia 1946 r. została podjęta uchwała Miejskiej Rady Narodowej Gdańska, która przekazała Bazylikę Kościołowi katolickiemu: „Miejska Rada czuje się upoważniona względami historycznymi i narodowymi do przekazania Kościołowi katolickiemu w Polsce świątyni mariackiej, zwaną przez lud polski Katedrą Morską, na wieczystą własność, aby podkreślić tym historycznym aktem zwycięstwo sprawiedliwości dziejowej”. Kościół Mariacki został określony jako: „najstarszy dokument polskości i potęgi Polski, która służyła katolikom Gdańskim, jako dom boży, odebrana gwałtem przez reformację luterańską”¹⁵¹. Dokument, znaleziony w toku rozprawy w archiwum miasta, stał się bardzo istotnym dowodem w sprawie. Muzeum Narodowe w Warszawie poprosiło o kopię, by móc się ustosunkować do tej kwestii. Strona gdańska tłumaczyła, że obiekty nie były „mieniem poniemieckim”, ponieważ zarząd nad obiektem i mieniem przejął prawnie Kościół, nie ma więc zastosowania ustęp z ustawy o mieniu poniemieckim, na które powołuje się Muzeum¹⁵². Tego samego roku spór został zawieszony: niemożliwe jest rozstrzygnięcie sprawy na podstawie kwestii prawnych. Również w wewnętrznej opinii prawnik MNW wskazał, że nie ma legislacyjnych przeszkód, by przekazać Bazylice NMP w depozyt lub na własność żądane obiekty, co wyczerpuje

¹⁴⁸ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja T. Gocłowskiego z J.K. Bielickim, 2.08.1991.

¹⁴⁹ Według art. 17 pkt 1 lit. B ustawy z dnia 25 lutego 1958 r. o uregulowaniu stanu prawnego mienia pozostającego pod zarządem państwowym (Dz. U. nr 11, poz. 37): mienie, które pozostało pod zarządem państwowym do 31.12.1954 r., przechodzi na własność państwa.

¹⁵⁰ To wyłączenie mogą stanowić według interpretacji prawnych obiekty ruchome, które mają przejść na własność odpowiednich polskich osób prawnych, stąd pytanie, czy Kościół katolicki jest odpowiednikiem polskiej osoby prawnej. Uchwała składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z dnia 19 grudnia 1959 r., I CO 42/59, OSN z 1960, zesz. II, poz. 33, wykluczyła taką możliwość.

¹⁵¹ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Uchwała Rady Narodowej Gdańska, 29.01.1946.

¹⁵² Miał to być dowód, że obiekty z Bazyliki NMP nie stanowią mienia poniemieckiego w myśl dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich (Dz. U. nr 13, poz. 87), nie mogły być więc przekazane.

argumentację w tej kwestii. Od tego momentu jest to wyłącznie kwestia decyzji dyrektora jednostki. W grudniu 1991 r. powstała anonimowa notatka służbowa, w której zostało wskazane, że mienie pochodzące z Bazyliki NMP zostało porzucone, wskazując na przykład *Ołtarz Ferberów*, którego część zakupił J. Rómmel od żołnierzy sowieckich, a druga część trafiła do Kunsthalle w Hamburgu, dokąd przekazał ją duński marynarz. Fakty te miały potwierdzić, że latem 1945 r. obiekty były porzucone, tzn. nie miały prawnego właściciela, który mógł je zabezpieczyć, dlatego przeszły na własność państwa. Pracownik muzeum wskazał jeszcze, że nie znalazł żadnych dokumentów z akcji rewindykacyjnej na Śląsku: „Należy przygotować się na ewentualne roszczenia z tamtej strony, zwłaszcza po uzyskaniu przez mniejszość niemiecką reprezentacji parlamentarnej oraz utworzenia nowej diecezji legnickiej”¹⁵³.

Rok 1991 skończył się naciskami władzy na dyrektora MNW. Minister M. Roztworowski skierował do dyrektora MNW pismo: „W dniu 19 grudnia Lech Wałęsa zawiadomił mnie telefonicznie, że oczekuje powrotu do Gdańska dzieł sztuki [...] do dnia 20.01.1992, jeśli to się nie stanie, Prezydent zainterweniuje osobiście”¹⁵⁴. Władysław Godlewski miał zostać o tym poinformowany również w formie telefonicznej ze względu na długą nieobecność w Warszawie¹⁵⁵. Następnego dnia, być może po rozmowie telefonicznej, M. Roztworowski jeszcze raz skierował się do Dyrektora MNW: „Kilkakrotnie zwracałem Panu uwagę i ostrzegałem Pana, że kuratorska polityka jaką przyjął Pan w sprawie zwrotu, czy też oddania w depozyt [...] bardziej zaszkodzi niż pomoże MNW. [...] Jestem zdania, że ta sytuacja nie przysłuży się ani stosunkom pomiędzy Kościołem a Państwem w Polsce, a w efekcie atmosferze polityczno-społecznej panującej w naszym kraju, ani samemu Muzeum i polskiemu muzealnictwu”¹⁵⁶.

W związku z tym w styczniu 1992 r. MNW zostaje poddane kontroli Najwyższej Izby Kontroli. Temat znowu coraz częściej pojawia się w prasie. Szczególnie gazety gdańskie publikują wiele obszernych artykułów przedstawiających losy kolejnych zabytków oraz żądania lokalnych działaczy, na co odpowiadają gazety warszawskie, w spokojniejszym tonie, starając się nie przedstawiać jednostronnej opinii.

Pomimo tak zdecydowanych działań dopiero kolejne spotkania: oficjalne, w kulisach czy interwencje poselskie poskutkowały przekazaniem w depozyt 21 stycznia 1992 r. kolejnych czterech obiektów oraz 5 września 1994 r. – siedmiu. Stanisław Bogdanowicz konsekwentnie na umowach depozytowych dodaje uwagę, że jest to własność Bazyliki NMP.

Szczegółowa relacja wydarzeń oraz analiza dokumentów od lat 90., ze względu na obszerność materiału archiwalnego, powinna być tematem kolejnego artykułu.

¹⁵³ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Notatka służbowa, 9.12.1991.

¹⁵⁴ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja M. Roztworowskiego z Dyrekcją MNW, 20.12.1991.

¹⁵⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁶ Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Korespondencja M. Roztworowskiego z Dyrekcją MNW, 21.12.1991.

Podsumowanie

Opisana polityka kulturalna prowadzona przez MNW jasno wskazuje na centralizującą i dominującą rolę tej instytucji i jej nadrzędność wobec innych polskich muzeów. Po transformacji ustrojowej działalność warszawskiej placówki znacząco się nie zmieniła, koncepcja centralizacji jest nadal widoczna, dominacja nie uległa osłabieniu, a kwestia zwrotu pozostających w Galerii Sztuki Średniowiecznej obiektów pozostaje aktualna do dzisiaj.

Narracja była prowadzona przez stronę gdańską wokół polskości, budowania lokalnej tożsamości, natomiast ośrodki warszawski podnosił idee, takie jak uniwersalizująca tożsamość: narodowa, europejskiej kultury chrześcijańskiej. Dodatkowo spór dotyczy dwóch różnych podmiotów prawnych: państwa i Kościoła, co spolaryzowało konflikt, szczególnie w kontekście prowadzonej polityki państwa wobec kościoła w czasie PRL, jak i faktu, że Kościół stanowił ważną oś opozycyjną wobec systemu komunistycznego oraz jest niezależną instytucją kierującą się innymi prawami, ideami etc. Ważne dla przebiegu konfliktu były również postacie: S. Lorentza oraz S. Bogdanowicza, dwóch zasłużonych dla dziedzictwa narodowego i regionalnego działaczy. W pewnym momencie spór stał się dla każdego z nich ważnym życiowym zadaniem. Wart uwagi jest fakt, że S. Lorentz nie był praktykujący w sensie religijnym, lecz pochodził z rodziny o tradycji luterańskiej¹⁵⁷, co wskazuje na jeszcze inny obszar sporu: kulturowo-religijny.

Czy dzieła sztuki stały się trofeami symbolizującymi zwycięstwa Polski, Warszawy, Muzeum Narodowego i jego Dyrektora? Opisane wydarzenia budzą skojarzenia z czasami i działaniami Napoleona. W 1803 r. dyrektor Centralnego Muzeum Sztuk (późniejszego Muzeum Napoleona) Dominique Vivant Denon tak pisał do jeszcze wówczas I konsula z okazji pozyskania do zbiorów Wenus Medycejskiej: „Nigdy nie było piękniejszego trofeum Zwycięstwa!”¹⁵⁸.

Spór pomiędzy Bazyliką NMP a MNW wokół pięciu obiektów wciąż pozostających w murach muzeum: *Ołtarza Jerozolimskiego* z ok. 1497–1500, *Ołtarza baldachimowego* z ok. 1430 r., obrazu *Pietas Domini* z 1435 r., *Dyptyku fundacji rodziny Winterfeldów* z ok. 1430–1435, *Ołtarza św. Rajnolda* z obrazami autorstwa Joosa van Cleve z 1515–1516, znajdujących się na wystawie stałej w Galerii Sztuki Średniowiecznej, jest aktualny do dzisiaj.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Gdańsku

APG, Urząd Wojewódzki Gdański. Wydział Ogólny, 1164/20.

APG, Urząd Wojewódzki Gdański. Organizacja Wydziału Kultury i Sztuki, 1164/1225.

¹⁵⁷ Za zwrócenie uwagi na tę zależność dziękuję prof. dr. hab. Tadeuszowi Stegnerowi.

¹⁵⁸ K. Pomian, *Muzeum. Historia światowa...*, t. 2, s. 47.

APG, Urząd Wojewódzki Gdański. Muzea i ochrona zabytków, t. 1: 1945–1946, 1164/1248.

APG, Wydział Wojewódzki Gdański. Okólniki i zarządzenia, 1164/1222.

Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie

Archiwum MNW, Dokumentacja dot. zbiorów MNW, Gdańsk – Bazylika NMP, t. 2, PL\304\1\0\3346.

Archiwum MNW, Korespondencja Dyrektora Stanisława Lorentza układ alfabetyczny O–R, PL\304\1\0\818.

Archiwum MNW, Rewindykacje: Materiały dot. zabytków z woj. gdańskiego przejętych przez MNW, PL\304\1\0\837a.

Archiwum MNW, Rewindykacje: Wykazy obiektów nadesłanych, PL\304\1\0\837g.

Opracowania

Angerholm P., *Skizzenbüchlein Danziger Kunst*, Danzig 1940.

Antoniewicz W., *Typy i sieć muzeów w Polsce*, „Pamiętnik Muzealny”, Kraków 1947, z. 8, s. 24–56.

Bienia A., *Sukcesja dóbr kultury w prawie międzynarodowym*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego” 2016, R. 15, nr 1, s. 151–164.

Bykowska S., *Gdańsk 1945 – koniec i początek miejskiej wspólnoty*, „Rocznik Gdański” 2015/2016, t. 75/76, s. 97–109.

Ciara M., *Inwentarz Archiwum Państwowej Akademii Nauk, Materiały Tadeusza Dobrzeńckiego, (1914–1999), (III–380)*, https://archiwum.pan.pl/images/zasob/Inwentarze/III_-_380_Tadeusz_Dobzeniecki.pdf [dostęp: 20.01.2025].

Coś z życia, „Polityka”, 28.02.1981, nr 9, s. 3.

Darkiewicz W., *Kiedy powrócą do Gdańska*, „Za i Przeciw”, 19.04.1981, nr 16, s. 14.

Dobrzeńcki T., *Catalogue of the Mediaeval Painting*, Warsaw 1977.

Dobrzeńcki T., *Malarstwo tablicowe. Katalog zbiorów*, Warszawa 1972.

Hanula J., *Polityka muzealna polskiego komitetu wyzwolenia narodowego*, „Muzealnictwo” 2018, t. 59, s. 86–92.

Hinz J.A., *Kurze Beschreibung der Ober-Pfarrkirche zu St. Marien in Danzig*, Danzig 1868.

Jarocki R., *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa 1981.

Kamińska L.M., *Polska Centralna Zbiornica Muzealna na województwo Gdańskie*, cz. 1: *Geneza Powstania*, „Muzealnictwo” 2018, t. 59, s. 175–184.

Kamińska L.M., *Polska Centralna Zbiornica Muzealna na województwo Gdańskie*, cz. 2: *W Sopocie i w Oliwie*, „Muzealnictwo” 2019, t. 60, s. 256–266.

Karecka M.L., *Akcja rewindykacyjna w latach 1945–1950: spór o terminologię czy o istotę rzeczy*, „Ochrona Zabytków” 2002, t. 3–4, s. 404–409.

Korzon M., *Przyczynek do historii gdańskich zbiorów artystycznych*, cz. 1–3, „Cenne, Bez-cenne, Utracone” 2000, nr 1(19), s. 26–27; nr 2(20), s. 24–25, 31; nr 3(21), s. 6–9.

Kowalski W., *Repatriation of Cultural Assets* [w:] *Cultural assets and the problem of property: the case of Central Europe after 1989*, red. G. Czubek, P. Kosiewski, Warszawa 2005 s. 148–158.

- Kowalski W., *Restytucja dóbr kultury utraconych przez Polskę w okresie II wojny światowej jako element polskiej polityki zagranicznej realizowanej przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP w latach 1999–2009* [w:] *Zagrabione – odzyskane. Działalność Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w zakresie restytucji dóbr kultury utraconych przez Polskę w okresie II wojny światowej / Looted and recovered. Restitution by the Ministry of Foreign Affairs of Poland's Cultural Property Lost During World War II*, red. W. Kowalski, M. Kuhnke, Warszawa 2011 s. 9–14.
- Kundera M., *The Tragedy of Central Europe*, „New York Review of Books” 1984, vol. 31, no. 7, s. 33–38, http://www.euroculture.upol.cz/dokumenty/sylaby/Kundera_Tragedy_%2818%29.pdf [dostęp: 2.10.2024].
- Labuda A.S., *Michała Walickiego i Juliusza Starzyńskiego „Dzieje sztuki polskiej” w II Rzeczypospolitej. Zachód, Polska, Wschód, „Artium Quaestiones”* 2019, nr 30, s. 339–365.
- Labuda A.S., *Polska historia sztuki a „Ziemie Odzyskane”*, „Rocznik Historii Sztuki” 2001, t. 26, s. 45–60.
- Loew P.O., *Gdańsk. Biografia miasta*, tłum. J. Górny, Gdańsk 2013.
- Makała R., *Flucht in die Form als eine der Strategien der polnischen Kunstgeschichte in den ehemaligen deutschen Gebieten nach 1945*, „Folia Historiae Artium. Seria Nowa” 2022, t. 20 s. 69–74.
- Muzeum Narodowe w Warszawie. Przewodnik*, red. K. Murawska-Muthesius, D. Folga-Januszewska, Warszawa 1998.
- Pomian K., *Muzeum. Historia światowa*, t. 1: *Od skarbcza do muzeum*, Gdańsk 2023.
- Pomian K., *Muzeum. Historia światowa*, t. 2: *Zakotwiczenie w Europie*, Gdańsk 2023.
- Pomian K., *Muzeum. Historia światowa*, t. 3: *Na podbój świata, 1850–2020*, Gdańsk 2024.
- Pomian K., *Zbiernicze i osobliwości. Paryż–Wenecja XVI–XVIII wiek*, Gdańsk 2012.
- Protokół XVII. Zjazdu delegatów związku Muzeów w Polsce odbytego w Nieborowie 19–21 września 1946 r.*, „Pamiętnik Muzealny” 1947, z. 8, s. 5–23.
- Protokół XVIII Zjazdu Delegatów Związku Muzeów w Polsce, odbytego w Poznaniu w dniach 2 i 3 czerwca 1947 r.*, red. Związek Muzeów w Polsce w Krakowie, Kraków 1948.
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 2, Kraków 2000.
- Przeszłość przyszłości: księga pamiątkowa ku czci profesora Stanisława Lorentza w setną rocznicę urodzin*, red. A. Rottermund, D. Folga-Januszewska, E. Micke-Broniarek, Warszawa 1999.
- Region czy regiony? Ziemie Zachodnie i Północne 1945–1989*, red. W. Kucharski, A. Makowski, A. Sakson, B. Solga, G. Strauchold, R. Tomkiewicz, Wrocław 2022.
- Schmid B., *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreußen im Jahre 1912. 10. Bericht an die Provinzialkommission zur Verwaltung der westpreußischen Provinzialmuseen zu Danzig*, Danzig 1913.
- Sierżputowski B., *Status ruchomych dóbr kultury na Ziemiach Odzyskanych, w prawie międzynarodowym i prawie krajowym*, Warszawa 2021.
- Skwirowska M., *Polityka władz polskich po 1945 roku w odniesieniu do zbiorów muzealnych. Przykład pozaeuropejskiej kolekcji Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Muzealnej” 2024, t. 11, nr 11, s. 119–140.

- Sprawozdanie posiedzenia Komitetu Nauk o Sztuce PAN w dniu 16 stycznia 1967*, „Rocznik Historii Sztuki” 1970, nr 8, s. 334–347.
- Starzyński J., Walicki M., *Dzieje sztuki polskiej*, Warszawa 1936.
- Szafrański W., *Dekret o rejestracji i zakazie wywozu dzieł sztuki z 1946 roku – czy praktyka rozmięła się z celami regulacji prawnej?*, „Studia Juridica Toruniensia” 2012, t. 10, s. 225–239.
- Świto L., *Alienacja majątku kościelnego w diecezjach rzymskokatolickich w Polsce*, Olsztyn 2010.
- Walczak M., *Michał Walicki (1904–1966)*, „Rocznik Historii Sztuki” 2011, nr 36, s. 127–136.
- Walicki M., *Polska sztuka gotycka. Katalog wystawy zorganizowanej przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie (kwiecień–maj 1935 roku)*, Warszawa 1935.
- Wapiński R., *Powstanie władzy ludowej w Gdańsku w świetle sprawozdania prezydenta Miasta Gdańska z 30.07.1945 r.*, „Rocznik Gdański” 1962, t. 21, s. 225–236.
- „Ziemie Odzyskane”. W *poszukiwaniu nowych narracji*, red. E. Kledzik, M. Michalski, M. Praczyk, Poznań 2018.

Źródła internetowe

- Nowa definicja Muzeum*, ICOM Poland, 24.11.2022, <https://icom-poland.mini.icom.museum/nowa-definicja-muzeum/> [dostęp: 15.10.2024].
- Project of an International Declaration concerning the Laws and Customs of War. Brussels, 27 August 1874*, International Committee of the Red Cross, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/brussels-decl-1874?activeTab=> [dostęp: 15.10.2024].
- Plata A., *Spór o zbiory Muzeum Brytyjskiego jako trudny przypadek w prawie*, Gdańsk 2022, praca doktorska, niepubl., https://old.prawo.ug.edu.pl/sites/default/files/postepowania_naukowe/112234/praca/1.doktorat_agnieszka_plata.pdf [dostęp: 15.10.2024].
- Zalesiński J., *Ksiądz infułat Stanisław Bogdanowicz i jego wojna trzydziestoletnia*, Gdańsk. Nasze Miasto, 19.02.2011, <https://gdansk.naszemiasto.pl/ksiazd-infulat-stanislaw-bogdanowicz-i-jego-wojna/ar/c1-783416> [dostęp: 16.03.2023].

Akty prawne

- Dekret z dnia 30 marca 1945 r. o utworzeniu województwa gdańskiego (Dz. U. nr 11, poz. 57).
- Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich (Dz. U. nr 13, poz. 87).
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. z 1945 r. nr 10, poz. 51).
- Uchwała sądu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z dnia 19 grudnia 1959 r., I CO 42/59, OSN z 1960, zesz. II, poz. 33.
- Ustawa z dnia 25 lutego 1958 r. o uregulowaniu stanu prawnego mienia pozostającego pod zarządem państwowym (Dz. U. nr 11, poz. 37).

Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych (Dz. U. nr 17, poz. 97).

Zarządzenie z dnia 9 grudnia 1949 r. w sprawie sposobu i trybu przejęcia w zarząd i użytkowanie Państwa muzeów publicznych, należących do związków samorządu terytorialnego, stowarzyszeń i osób fizycznych (Dz. U. z 1950 r., nr 1, poz. 1).

Streszczenie

W artykule analizowano konflikt między bazyliką Najświętszej Maryi Panny w Gdańsku a Muzeum Narodowym w Warszawie, dotyczący zwrotu obiektów przejętych po 1945 r. Na podstawie przedstawionych pism, ustaw, rozporządzeń, okólników, dokumentów, notatek służbowych od lat powojennych do lat 90. została zakreślona chronologia wydarzeń. Skupiono się przede wszystkim na wątkach związanych z centralizującą polityką kulturalną PRL i działalnością MNW, omówiono wykorzystane przez strony sporu narracje o charakterze historycznym w kontekście konfliktu pomiędzy: najpierw miastem Gdańsk, następnie od lat 70. Bazyliką NMP a Muzeum Narodowym w Warszawie. Pierwsza część artykułu traktuje o okolicznościach przewożenia obiektów z Pomorza w ramach prowadzonej przez ówczesny rząd akcji rewindykacyjnej, w szczególności przedmiotów będących własnością Bazyliki NMP, do Warszawy. Druga zaś dotyczy przebiegu konfliktu pomiędzy przedstawicielami gdańskiej parafii a MNW.

Słowa kluczowe: polityka kulturalna PRL, rewindykacja, Muzeum Narodowe w Warszawie, Bazylika Najświętszej Maryi Panny w Gdańsku

Abstract

Centralisation of Collections During the Communist Period in the Context of the Dispute Between the Basilica of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Gdańsk and the National Museum in Warsaw

The author analyses the conflict between the Basilica of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Gdańsk and the National Museum in Warsaw concerning the return of a number of objects taken over after 1945. On the basis of the presented letters, laws, regulations, circulars, documents and official notes, a chronology of events from the post-war years to the 1990s has been outlined. Focusing primarily on themes related to the centralising cultural policy of the Polish People's Republic and the activities of the National Museum in Warsaw, the historical narratives used by the parties to the dispute are discussed in the context of the conflict between: first, the city of Gdańsk, then, from the 1970s, the St. Mary's Church and the National Museum in Warsaw. The first part of the article deals with the circumstances in which objects from Pomerania were transported to Warsaw as part of the revindication campaign conducted by the government of the time, in particular objects owned by the St. Mary's Church. The second part deals with the course of the conflict between representatives of the Gdańsk parish and the National Museum in Warsaw.

Keywords: cultural policy of the Polish People's Republic, revindication, National Museum in Warsaw, Basilica of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Gdańsk